

І. МАЗЕНА та Н. ФЕДЕНКО

З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ПРАГА

1930

I. МАЗЕНА та П. ФЕДЕНКО

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(Відбиток із Збірника пам'яти Симона Петлюри)

ПРАГА

1930

I. Мазепа.

Творена держава.

(Боротьба 1919 року).

Історія української визвольної боротьби в р. 1919, особливо в окремі її моменти, порівнюючи мало відома нашому громадянству. Ця боротьба проводилася в умовах надзвичайно тяжких. Це була доба господарської руйни і великої загальної анархії. Фронт мінявся безперестанно. Уряд і центральні державні установи не мали постійного місця осідку. Боротьба велася без належної зброї та постачання, проти ворога в багато разів сильнішого, при байдужому або й зовсім ворожому відношенню до української справи цілого світу.

З погляду нормальних умов спокійного часу, ця боротьба мала багато ріжких організаційних дефектів. Цього заперечувати не можна. Але цій боротьбі не бракувало найважнішого: ясної мети, за яку боротьба велася. Величезне захоплення ідеєю незалежності України, завзяття і самовідданість в ім'я цеї ідеї були тим внутрішнім змістом, який запалював борців, кидав їх на тяжку боротьбу до останньої можливості. Скільки прямо захоплюючих прикладів саможертви доводилось бачити в цей рік геройчної боротьби майже на всі фронти! Були моменти, коли всі учасники боротьби могли загинути, оточені ворогами, і мало хто міг би знати подробиці катастрофи.

Як один із активних учасників цеї боротьби, подам тут хоч деякі важкі факти щодо характеристики політичних сил, під проводом яких ішла українська визвольна боротьба в 1919 р. і початку 1920 року.

1. ВІД КИЄВА ДО КАМ'ЯНЦЯ.

Ця доба починається під знаком великої розбіжності українських політичних сил. За гетьманського режиму тільки хвилево об'єдналися різні українські угруповання в Українському Національному Союзі. З поваленням Скоропадського розбіжність виступила ще з більшою силою. В цю добу найбільшого полівіння мас і захоплення їх большовицькими гаслами тільки добре організовані

революційно-соціалістичні сили могли дати масам авторитетний пропагандистський матеріал і повести їх за собою.

Було дві українських соціалістичних партії, що з самого початку революції керували українською революційно-національною боротьбою: соціаль-демократи та соц.-революціонери. Найбільшою з них була партія есерів. При виборах до всеросійської та української конституантній раді зберегли майже дві третини всіх голосів. Але по своему внутрішньому стану ця партія на початку р. 1919 не мала ні ясної сталої програми ні єдності організаційної. Вона розкололася на три частини: ліву, центр і правицю. Ліву частину складали так звані «боротьбісти», що стояли за радянську форму влади і потім злилися з партією російських большовиків. Правиця стояла на ґрунті демократичного соціалізму. Центр, що об'єднував найбільшу частину партії під проводом М. Грушевського, М. Любінського, А. Степаненка, М. Шаповала й ін., зайняв середню позицію між більшовизмом і демократією: він був за передачу влади «трудовим радам селянських і робітничих депутатів». Формально центральна течія намітила свою позицію на партійній конференції 28 січня р. 1919 в Києві. Фактично ж розкол партії на три частини виразно намітився вже на Трудовім Конгресі. Фракція есерів була на Конгресі найбільшою щодо кількості своїх членів, але прийти до одного, спільногого рішення вона не могла. Кожний із трьох напрямків відстоював свою позицію.

Партія українських с.-д. також розкололася на дві частини на партійнім конгресі, що відбувся в січні 1919 року в Києві. Більшість конгресу, в тім числі Винниченко, Антонович і ін., стала на позицію демократичного соціалізму, і цей погляд партія енергійно відстоювала на Трудовім Конгресі. Меншість, на чолі з Ткаченком, Авдієнком і Пісоцьким, утворила фракцію незалежних у. с.-д., що потім, як і «боротьбісти», увійшла до складу партії російських большовиків.

Центральна течія есерів виступила на Трудовім Конгресі з декларацією, в якій відмовляла Директорії в довірі і пропонувала до скликання слідуючої сесії Конгресу передати права верховної влади «малому конгресу», в складі 41 члена. Права частина есерів висловилася проти цього і голосувала разом з у. с.-д. В результаті такого розподілу сил проекти постанов, внесені фракцією у. с.-д., були прийняті Трудовим Конгресом. В цих постановах Конгрес висловив довір'я Директорії і, проголосивши принцип народоправства, доручив їй до скликання слідуючої сесії Трудового Конгресу вести далі державні справи на правах верховної влади Республіки. Таким чином, «трудовий принцип» був похованою Трудовим Конгресом.

Протягом ці постанови всупереч поглядам головної частини фракції есерів, соціаль-демократи не тільки взяли на себе велику відповідальність, але й поставили свою партію в дуже тяжке положення, особливо після того, як через деякий час соціаль-демократії довелось разом з цею (центральною) течією партії есерів творити коаліцію в уряді УНР.

В таких умовах відбулася евакуація Києва і переїзд Директорії до Вінниці.

Приблизно добу 1919 р. можна поділити на три періоди щодо характеристики українського політичного проводу:

1. велика коаліція — правительство Чехівського, в склад якого входили, крім есерів і с.-д., також с.-ф., самостійники і безпартійні елементи;

2. мала коаліція — правительство Остапенка з участю правих партій, без есерів і есдеків*);

3. соціялістична коаліція (с.-д. і с.-р.) — правительство Мартоса і Мазепи.

Політичний провід великої коаліції з самого початку виявив ознаки розгубленості і майже повної безплановості. П. Христюк правильно пише в своїх спогадах, що ще у Києві «все робилося по-халцем, без жадного плану, системи. Кардинальні питання внутрішньої і зовнішньої політики залишилися невирішеними». Досить пригадати хочби той факт, що прем'єр Чехівський довідався про оголошення війниsovтській Росії Україною лише з газет. До певної міри як на один із проявів цеї політичної безпорадності провідників та їх неуміння організувати апарат влади треба також дивитися на відоме поводження Січових Стрільців у Києві, про яке вже не мало писалося, а також на спробу керовників Січових Стрільців встановити у Києві диктатуру. Заведення диктатури в тих умовах було б непоправимою політичною помилкою. Думка про диктатуру, як про це свідчить Є. Коновалець в своїх споминах, з'явилася у провідників С. С. головно під впливом ф а к т и ч н о і відсутності політичного проводу.

Мені особисто вперше довелося бачити Директорію та уряд «великої коаліції» на державній нараді у Києві, що відбулася за кілька днів до Трудового Конгресу. Панували хаос думок і повна безнадійності. Директорія й уряд не мали ясного погляду на ситуацію і не дали ніякого плану щодо продовження боротьби. Розійшлися з рішенням: «хай буде все по старому», тобто без плану і без системи. Голова Директорії Винниченко ніколи не визначався ясністю політичної думки і завжди в критичні моменти, як це, наприклад, було в січні р. 1918, «умивав руки» або виступав з ріжними фантастичними планами.

Уряд Чехівського, що складався із політично дуже розбіжних елементів, не відповідав завданням моменту і тому не міг допомогти Директорії розібратися в політичній ситуації. Загальне положення вимагало від уряду особливої енергії для організації внутрішніх сил на Україні. В дійсності серед урядових кол панували настрої більше пасивної, ніж активної оборони проти наступаючого ворога.

Не дивно, що під час засідань Трудового Конгресу уряд не ви-

*) В склад правительства Остапенка входили представники таких партій; соц.-фед. (тепер рад.-демократи), соц.-самостійники, народні республіканці, галицькі нац.-демократи і галицькі радикали (др. Назарук).

явив ніякої праці в напрямі впливу на Конгрес та його постанови: він сам не зінав, як і де шукати виходу. Користуючись Конгресом, можна було принаймні частково змінити склад Директорії, в цілому безумовно невдалий. Конгрес цього питання не порушував з таких причин. В наслідок згаданої розбіжності поглядів між фракціями с.-р. і с.-д., перед Конгресом стояла дилема: або висловити довір'я Директорії, залишаючи склад її без зміни, або замісць Директорії передати право верховної влади т. зв. «малому конгресу» в складі 41 члена, на чому, як я зазначав, настоювала фракція есерів (центральна течія на чолі з М. Грушевським і ін.). Розуміється, що при залишенні Директорії справу персональних змін в ній можна було б перевести на Конгрес, але лише при умові певної ініціативи з боку самого уряду, що найкраще мусів знати, які саме зміни в складі Директорії слід було зробити. Ніякої такої ініціативи з боку уряду не було виявлено. Я був одним із членів Трудового Конгресу від Катеринославщини і пам'ятаю, як відсутність якого-будь політичного плану у Директорії й уряду надзвичайно утруднювала працю Конгресу.

У Вінниці на державних нарадах з участю членів комісій Трудового Конгресу ця нездібність великої коаліції знайти вихід із ситуації доходила прямо до смішного. Наприклад, на одній з нарад під головуванням Бінниченка, міністр земельних справ Микита Шаповал виступив з таким рецептом «оборони батьківщини». В довгій промові він доказував: український народ — в більшості селянє; українське трудове селянство бореться за землю і ліси, і лише за це може жертвувати собою. Висновок: треба реорганізувати українську армію в армію охорони землі і лісів і на чолі її, як «головного отамана» поставити міністра земельних справ, тобто самого Мик. Шаповала.

Велика коаліція була природним явищем під час переведення такого загально-національного завдання, як знищення реакційної протиукраїнської влади Скоропадського. Після повалення Скоропадського ґрунт для такої коаліції зник. Обставини революційної боротьби вимагали переходу влади до соціялістичних партій, які в той момент єдині могли опанувати маси і повести їх на боротьбу проти більшовиків*). Такої реорганізації влади не було зроблено. Навпаки, замісць уряду Чехівського з перевагою соціалістів, незабаром був утворений уряд Остапенка без соціалістів.

Перебуваючи у Вінниці, уряд Остапенка вів переговори з представниками Антанти, власне, з представниками війська, що захоп

*) Кінець 1918 р. і початок 1919 р. в Східній та Центральній Європі характеризується великим і навіть рішуча чим впливом соціалістичних партій на державну політику, зокрема, з огляду на боротьбу з більшовизмом. В Німеччині в той час існувало соціалістичне правительство на чолі з Шайдеманом, в Австрії — с.-д. правительство Реннера; в Чехословаччині — правительство з прем'єром с.-д. Тусаром, в Польщі — правительство соціаліста Морачевського. Демократію проти більшовізму оборонили своїми організованими силами соціалістичні партії. Те саме було й на Україні.

пило прибережжя на півдні України. Соціалістичні партії (с.-д. і с.-р.), хоч і недовірливо ставилися щодо можливості порозуміння з представниками Антанти, але стояли на тому, що переговори з ними треба продовжити. В той час майже всі дивилися на Одеський десант, як на початок серйозно задуманого Антантою плану боротьби з большовицькою владою. Тому, вибору між двома ворожими силами, що наступали з півдня і півночі України, українські соціалісти не бачили. Був загальний погляд, що без порозуміння з большовиками або Антантою українська влада засуджена на знищенння. Або з большовиками проти Антанти, або з Антантою проти большовиків — так дивилися на ситуацію українські соціалісти. Оскільки порозуміння з большовиками відкидалося насамперед з вини самих большовиків, які йшли виразно на знищенння української влади, іншого виходу не лишалося, як використати всі можливості для порозуміння з Антантою. Всі інші поміркованіші партії тим більше стояли за переговори з представниками Антанти «до кінця». Вони були переконані, що держави Антанти визнають незалежну УНР. На жаль, великі західні держави захоплені були тоді відбудовою «єдиної неділімої Росії» з Колчаком і Денікіним на чолі, і національних рухів на Сході Європи не визнавали.

Вже попередні переговори з представниками Антанти, коли Директорія була у Києві, показали, що вони знаходяться в тісному контакті з російськими реакційними колами і цілком вороже ставляться до ідеї незалежної України. Я особисто мав нагоду в цім переконатися під час переговорів з французьким полковником Фрейденбергом в Бірзулі (б. П.), куди з доручення Директорії їздив, як член Трудового Конгресу разом з О. Остапенком, С. Бачинським і ген. Грековим. Про перебіг цих переговорів, як і про свої вражіння, я зробив докладний звіт членам Трудового Конгресу, що перебували у Вінниці. Полковник Фрейденберг вимагав насамперед виходу з Директорії й уряду Винниченка, Петлюри і Чехівського. Вже перед цим Винниченко, Чехівський та інші соціалісти, члени уряду, були настроєні за вихід із уряду. Вимоги французів надали їм більшої рішучості, та й взагалі серед соціалістичних партій поширився погляд, що може участь соціалістів в уряді перешкоджає реальним переговорам України з державами Антанти. В значній мірі це привело до рішення соціалістів про вихід з уряду й Директорії.

Як учасник цих рішень соціалістичних партій, мушу сказати: при тих умовах суб'єктивних настроїв і поглядів, які тоді переважали серед лідерів українських соціалістів у Вінниці, іншого рішення вони прийняти не могли. Об'єктивно ж кажучи, така тактика була неправильна і шкідлива. Негативні наслідки цього рішення соціалістичних партій виявилися дуже скоро.

В той момент революційний процес на Україні досягав свого найвищого розвитку. Широкі українські маси йшли за найрадикальнішими гаслами. Опанування ситуації, насамперед внутрішньої, було головним завданням моменту і було по силі лише революційним партіям. В тих обставинах вихід соціалістичних представників

із уряду був кроком помилковим, бо нереволюційні партії не мали змоги організувати революційні маси, дати їм такі гасла, які повели б їх до боротьби з російським большовизмом. Вожді українського національно-революційного руху в критичний момент втратили голову: замісць напружити всі свої сили для усунення проявів внутрішнього розкладу — анархії «отаманщини», замісць продовження організованої боротьби за певні, ясно поставлені реальні завдання, вони один за одним покинули поле бою. В. Винниченко кинув Директорію і виїхав за кордон, бо французький полковник вимагав виключити його зі складу уряду та Директорії. В. Чехівський давно мріяв усунутися від урядової праці, бо був проти війни з московськими окупантами, хоч порозуміння з ними в цей момент було такою ж ілюзією, як і порозуміння з Антантою. Микита Шаповал, вслід за Винниченком і собі рушив за кордон, бо «утомився». М. Грушевський також виїхав з України.

Утеча політичних провідників за кордон в цей момент — одна з найсумніших сторінок української революційної боротьби. Коли вожді революційного руху тратять голову і в критичний момент кидають поле бою, цим вони не тільки самі собі виносять політичний присуд, але й катастрофічно впливають на стан бойових сил цілого фронту. Так було в Києві, і ще гірше у Вінниці. Наступ большовиків з півночі і присутність антанського десанту на півдні вносили величезну дезорієнтацію в українські маси і вимагали великої напруженості праці з боку політичних провідників. Але ці провідники лишали маси на призволяще. Тому не можемо дивуватися тим жахливим умовам, що утворилися в цю добу, особливо після відходу від влади соціалістів, які мали в масах авторитет.

Зміна осіб в уряді внесла дезорієнтацію в народні маси. До влади прийшов С. Остапенко, нікому не відомий і неавторитетний. В масах ширилася байдужість і дезорганізація, що не минула і війська. В кінці лютого, в з'язку з несподіваним відступом корпусу Січових Стрільців, на нараді команди цього корпусу з представниками українських соціалістичних партій, серед яких був присутній і автор цих рядків, полковник Є. Коновалець так висловився з приводу тяжкого положення на фронті: «Хітання уряду було для нас фатальним. Було і є дві ясних лінії — або большовизм, або антибольшовизм. У Директорії ю уряду не було ні того ні другого, а тому в результаті ми опинилися майже в безвихідному положенні. Через що кидаємо фронт? Головно через те, що нема резервів, всі стомилися; всяка ідея гасне, хочеться одного: спати».

Відхід соціалістів від влади і орієнтація на воєнні сили Антанти лише зміцнили большовицьку агітацію проти української влади. Наприклад, один із членів інформаційного бюро при армії, робітник з південної України А., оповідав на початку березня, що його за агітацією боротися з большовиками наші військові були б розстріляли в Козятині, коли б він не показав посвідки, що є членом Трудового Конгресу. Деморалізація на фронті, оповідав він, повна: панує не-

обмежена гульня команного складу, воювати не йдуть навіть коли обуті, вдягнені і т. д.

Не дурно люди, які приходили із Києва до Вінниці, дивувалися, чому це наша армія відступає, хоч з большовицького боку наступали дуже невеликі відділи. Пізніше, після утворення соціалістичного уряду, ці дефекти в нашему війську було усунено. Починаючи з другої половини р. 1919, нашій армії коли й доводилося відступати перед большовиками або денкінцями, то здебільшого з інших причин: не з причин браку дисципліни або віри в справу, а з причин недостачі амуніції й взагалі постачання. У Вінницький період було ще досить матеріальних засобів для того, щоб дати належний опір большовицькому наступові. Та збанкротував політичний провід. Вслід за «авторитетами» все утікало й розлазилося. Не було ні влади ні контролі. Тому грубі мільйони, що видавалися на ріжні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроши, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куді хотів, здебільшого до Галичини, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запіллю. Тільки в атмосфері такого розкладу та сваволі ріжніх здеморалізованих отаманів стали можливі в цю добу такі страшні явища, як жидівські погроми в Проскурові, Житомирі та ін., що були наслідком загальної анархії на Україні.

Під впливом непевного стану нашої боротьби, багато революційно настроєної української інтелігенції відійшло від активної державної роботи, залишилося на місці, не ішло з Директорією на Захід. Зневір'я в свої сили, пасивність і нездатність до активної боротьби зростали з кожним днем: орієнтація уряду на чужоземну силу, надзвичайно непопулярна в народніх масах, давала для цього особливо сприятливий ґрунт.

В цей момент із старих авторитетів, що набули свою популярність в попередній період революції, за Центральної Ради, не покинув поля бою один Петлюра.

Особисто я знав Петлюру з р. 1906. Познайомився я з ним під час своїх студій в Петербурзі, де ми обидва брали участь в місцевій організації укр. соц.-дем. партії. В той час в Петербурзі виходив с.-д. місячник «Вільна Україна». Біля цього місячника гуртувалися видатніші члени цієї партії. Добре пам'ятаю скромну роль, яку Петлюра відгравав в с.-д. осередку. Нікому з нас на думку не спадало, що Петлюра своєю політичною кар'єрою випередить всіх інших товаришів по партії.

Деж секрет того, що цей скромний соціаль-демократ з самого початку революції на Україні висунувся на ролю найпопулярнішого її провідника?

На мою думку, головний секрет цього полягає в тому, що Петлюра був надзвичайно енергійний, віddаний ідеї ентузіаст з великою вірою в українську справу. В початковій стадії революційних рухів особистий вплив взагалі грає значну роль. В умовах української революції Петлюра виявив цінні риси характеру: він умів за-

хоплювати своїм запалом других, умів вести за собою маси, кликати їх до тяжкої боротьби й жертв. Тому ім'я Петлюри дуже швидко стало відоме по всіх закутках України, як символ борця сміливого і відданого. Петлюра був добрий промовець. Свій революційно-національний запал він умів передавати другим. Особливо він умів впливати на козаків, чим пояснюється його велика популярність в армії. Постійно перебуваючи з армією, він сам піддавався впливові тих настроїв та інтересів, якими жило наше військо. До вирішення складних політичних питань він завжди підходив з погляду інтересів армії. Армія й її настрої та потреби були для нього рішачим чинником при наміченні плану боротьби в найріжноманітніших умовах. Він був весь захоплений збройною боротьбою з противником, тому на справи загально політичного характеру, що їх приносilo життя, він не завжди звертав належну увагу.

Звичка до такого, сказати б, «спрощеного» підходу до вирішення політичних проблем ставила певні труднощі в діяльності укр. соціялістичних партій, коли, після відходу Винниченка, Петлюра став головою Директорії. Ці труднощі значно збільшувалися ще тим, що на зміну старших, відомих масам провідників*) політичних партій, що як я зазначив, здебільшого всі відійшли від безпосередньої праці, прийшла молодша, менш досвідчена генерація, що до певної міри «самотужки» почала шукати способів для врятування положення.

Незабаром після залишення Вінниці, представники укр. с.-р. і с.-д. звернулися до Директорії з заявою, в якій категорично вказували, що вважають політику уряду Остапенка за невідповідну моментові. Конкретно соціялістичні партії пропонували: а) негайно припинити переговори з Антантокою, як цілком безнадійні і шкідливі, б) нав'язати тісніший зв'язок з лівими українськими угрупованнями, які розочарувалися в большовицькому режимі і вже почали ставати в опозицію до большовиків та в) почати переговори з большовиками на умовах визнання ними незалежності України, щоб таким способом ясніше показати українським масам, що большовицька влада має окупаційні стремління у відношенні до України.

Для переведення нового напряму політики соціялістичні партії пропонували організацію уряду з перевагою соціялістів.

Петлюра вагався і затягував справу. Армія відступала в напрямі на Галичину і треба було рахуватися з поглядами галицького секретаріату, що складався з несоціялістичних елементів і ставився вороже до утворення соціялістичного уряду. Нарешті, сам Петлюра

*) В політиці взагалі, а особливо в критичні моменти життя нації, велику роль грає особистий авторитет провідників, яким маси вірять, за якими йдуть часто й на боротьбу тяжку і криваву. Провідник, воїзд не той, що сміливо й хоробро ставить проблеми на лапери, ізроповідує «революцію» або «диктатуру» з затишного кабінету та «у мріях скликає численні полки, що за край свій повстали охочі»; дійсний воїзд той, хто з відвагою й «дерзанням» думки з'єднує ще й моральну відвагу, яка йому велить не кидати поля бою, поки ще йде боротьба, не ховатися за чужі спини, а, в разі потреби, собою давати приклад іншим.

перебільшував значіння переговорів з представниками Антанти в Одесі: він думав, що таким шляхом удастся добути для армії все, що було потрібне.

Приблизно через місяць, коли вже розклад в армії і в тилу досягнув таких розмірів, що загрожував повною катастрофою, Петлюра сам звернувся до соціялістичних партій. Все говорило за те, що продовження боротьби, коли й можливе, то лише при умові опертя на революційно-соціялістичні елементи. Зокрема Січові Стрільці в своїй відозві, виданій в березні в Проскурові, заявляли, що вони готові охоче «підpirати радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок». Загальне розчарування в переговорах з Антантою і орієнтація на порозуміння з лівими українськими угрупованнями в цей час були такі сильні, що цілий південно-західній фронт на чолі в Волохом, Воскобойниковим і ін., одрізаний від решти нашої армії, утворив ревком і висловився за радянську форму влади. Правда, переговори представників цього ревкуму з большовиками ні до чого не привели, але для характеристики моменту цей факт сепаратних переговорів з ворожим фронтом мав дуже важне значіння.

В цій «большовизації» півд.-західного фронту велику ролю відограла згадувана орієнтація на Антанту. Після залишення Києва найбільш реальним планом було б: відступити в Галичину і звідти, відповідно реорганізувавши армію, почати наступ проти большовиків. Але надії на допомогу Антанти пошкодили переведенню цього плану: в значній мірі в наслідок директив штабу армії цілий півд.-західній фронт через якийсь час опинився не в Галичині, а на південні України коло Одеси, відрізаний від решти армії. Після невдалих спроб знайти вихід в порозумінні з большовиками, українські частини, що входили в склад цього фронту, перейшли на територію Румунії. Лише з великими труднощами вдалося їм переїхати через Румунію до Галичини, але, на жаль, без того великого військового майна (80 гармат, 700 кулеметів, 15.000 рушниць і т. ін.), якого Румунія нам так і не повернула.

Несподівана руйна цього фронту, а особливо втрата військового майна надзвичайно ослабили нашу армію.

Останнє, що примусило Директорію змінити свій погляд на положення, це події в Кам'янці. Банкротство політики уряду Остапенка привело до повної дезорганізації як державних установ, так і самого уряду. Під впливом цього, в кінці березня в Кам'янці утворився на правах тимчасового представництва центральної влади так зв. «Комітет Охорони Республіки» на чолі з В. Чехівським. Через кілька днів, з поліпшенням становища на фронті, цей комітет сам себе зліквідував. Але непридатність уряду Остапенка для тих умов була вже настільки очевидна, що Петлюра покликав представників соціялістичних партій до Рівного і 9 квітня, на основі коаліції с.-р. і с.-д., був утворений соціялістичний уряд Б. Мартоса.

В міжнародному відношенні Україна знаходилася тоді в стані фактичної блокади з боку сусідніх держав. Як відомо, Найвища

Рада Союзних Держав дала дозвіл Польщі на окупацію Галичини з метою охоронити мирне населення цієї країни перед «звірствами большовицьких банд». Отже, навіть український рух в Галичині виступав перед Антантою, як небезпечний щодо большовизму. Тому зрозуміло, що відносно українців в їх зносинах з Західньою Європою до певної міри існували ті самі заборони, що й відносно большовиків. Не тільки не було можливості провадити з сусідніми державами які-будь торговельні зносини, але навіть свої власні паперові гроші (гривні) уряд в Кам'янецьку добу мусів перевправляти із Німеччини (де вони були надруковані) на літаках. Ні Польща, ні Румунія не давали згоди на їх транзит звичайним шляхом. Сама Німеччина наклала формальний арешт на ці гроші «до вияснення, який є уряд на Україні». Лише згодом частину цих грошей вдалося звільнити з-під арешту.

Зокрема щодо Польщі та Румунії, то ми бачили, що Румунія, забравши в квітні 1919 р. велике військове майно наших частин, що мусіли відступити за Дністер, цього майна не повернула, не вважаючи на всі заходи з нашого боку перед румунським урядом. Також Поляки в травні, незадовго перед нашим наступом проти большовиків, захопили величезну масу нашого військового майна, що було звезено на базу Броди—Тернопіль—Волочиськ, і розуміється, теж нам цього майна не повернули.

Таке міжнародне положення, особливо ж вороже відношення до нас наших сусідів, ставило уряд і зокрема справу постачання армії в надзвичайно тяжке положення. З одного боку не можна було добувати з закордону потрібної для армії амуніції і особливо набоїв, запас яких був вичерпаний. З другого — з приходом галицької армії фінансові ресурси державної скарбниці значно погіршали, особливо після того, як з наступленням осінньої непогоди регулярна доставка грошових знаків з закордону майже припинилася. Головні грошові запаси, вивезені Директорією з Києва, були витрачені попередніми урядами, головним чином, на ті легендарні формування ріжніх отаманів, про які я говорив вище. Наприклад, на протязі 20 днів січня 1919 р. витрачено було на військо коло одного мільярда гривень (це в той час, коли наш карбованець ще стояв майже на одному рівні з німецькою маркою). Тимчасом з приходом галицької армії загальні потреби зросли більше, ніж удвоє (галицька армія по кількості людей були навіть більша за наддніпрянську). Тому, грошових знаків, які друкувалися, не вистачало. Організувати друк грошових знаків в потрібній кількості власними технічними засобами і на своїй території в той час загальної руїни і постійних евакуацій не було можливості. В Кам'янці, з переїздом туди правительства, було організовано друк грошових знаків купюрами в 10, 100, 250 і 1.000 карб. Але цих знаків було дуже мало для задоволення всіх потреб, тим більше, що валюта наша, як і валюта багатьох інших держав, в той час швидко падала і тому кількість потрібних знаків чим далі все більше зростала.

Розуміється, державні доходи складалися не тільки з емісії

грошових знаків. Згідно з доповіддю міністра фінансів (на засіданні уряду в середині жовтня) прибуткова частина бюджету р. 1919 на всю Україну мала винести коло 20 мільярдів гривень. Із цеї суми на емісію припадало коло 8 мільярдів гривень. Решта доходів мала поступити: від продажу цукру та спирту з державних цукроварень та гураленъ коло 12 мільярдів гривень і лише коло 400 мільйонів гривень ріжних податків з населення. Отже, основним прибутковим джерелом був продаж продуктів виробництва з націоналізованих промислових підприємств: цукру і спирту. Але головні заласи цих продуктів мали поступити лише в кінці року, а крім того самий збут їх зустрічав великі труднощі з огляду на загальне зупожіння внутрішнього ринку, а також через неможливість вивозу їх за кордон. Про організацію нормального збору податків в тих умовах постійних евакуацій і зміни території взагалі не можна було поважно говорити.

Таким чином, доставка гривень з закордону була одиноким виходом, яким уряд у Кам'янецький період рішив скористатися для залагодження тимчасової, проте тяжкої, фінансової кризи. Та й це джерело, як я вазначав, було не цілком певне, і, крім того, для держави дуже невигідне: прибуття літаківзалежало від погоди, крім того, багато гривень тратилося в дорозі під час ріжних аварій (із 1.500 мільйонів гривень, вивезених літаками, до Кам'янця прибуло лише 1.050 мільйонів, решта згоріла, або була розграбована з літаком, що впав в Горішньому Шлезьку*).

Цікава і особливо трагічна для нашої боротьби історія останнього літака, що прилетів у вересні, ще до наступлення осінніх туманів та непогоди. Міністерство фінансів з великим нетерпінням чекало цього літака. Вже наступила осінь і, в зв'язку з вимогами для постачання армії, відчувалася надзвичайно гостра потреба в грошових знаках. А літак був один з найбільших: віз 300 мільйонів гривень. Та й він потерпів аварію, упавши на території Румунії. Ніякі заходи уряду перед Румунами про негайну передачу грошей з літака нашій місії в Букарешті і перевозку їх до Кам'янця не помогли: грошей з літака аж до кінця листопадової катастрофи наш уряд не дістав. Аварія цього літака була останнім ударом, що довів і без того дуже тяжке положення уряду та армії до найбільшого напруження.

Ненормальні міжнародні відносини і зв'язані з цим фінансові труднощі та труднощі постачання армії почали давати себе візники з самого початку існування нового уряду. Вже в травні 1919 р., при наступі проти більшовиків на фронти Волочиськ—Дністер, наша армія, хоч і реорганізована вже в той час, вступила в новий період боротьби — без амуніції і набоїв. Недостачу військового майна наша армія особливо гостро відчула після переїзду в травні через Румунію та Галичину тих частин з нашого півд.-зах. фронту, що примушенні були перейти на румунську територію і там були

*) Всього в державній друкарні Німецчини залишилося з часів гетьманської влади 10 мільярдів гривень.

роздброєні. Галицька армія нічим нам помогти не могла, бо сама знаходилася приблизно в такому ж стані. Та колиб і могла чим помогти, то, як побачимо далі, у Галицького уряду не було для цього доброї волі. Тому армія воювала тим, що удавалося відбити у большовиків на фронті та приватно купувати (головним чином, набої) в дуже невеликім розмірі в Румунії. Продовжували боротьбу (нерідко з 5-ма набоями на козака) в надії, що тільки таким шляхом завоюємо краце міжнародне, а значить і фінансово-господарське положення для України.

І безумовно всі ці тимчасові труднощі в значній мірі можна було перебороти. Та на перешкоді стали дуже скомпліковані умови внутрішнього політичного характеру. Загально кажучи, причини цього несприятливого внутрішнього положення були: в характері самої урядової коаліції, яка не була міцною, а головно — в поведінці правих українських угруповань, що після утворення соціалістичного уряду спільно з Галицьким урядом перейшли в рішучий наступ проти уряду і голови Директорії Петлюри.

Коаліція с.-д. і с.-р. була утворена з досить значними труднощами. Важко було об'єднатися двом партіям для спільної праці після того, як ще не так давно на своїх партійних конференціях, а потім на Трудовому Конгресі, вони різко розійшлися в оцінці політичного моменту та в своїх практичних висновках щодо біжучих цілей та завдань. Але представники цих партій розуміли вимоги революційного моменту. Шляхом взаємних компромісів було знайдено платформу для спільної діяльності в уряді. В декларації, виданій цим урядом, для розмежування з політикою попереднього уряду, було категорично заявлено, що новий уряд не буде кликати собі на допомогу ніякої чужої військової сили. В цілому декларація не розходилася з постановами Трудового Конгресу. Між іншим, в ній говорилося про «справжнє народоправство» та «зміцнення демократичного ладу на Україні». Щодо трудових рад на місцях, то в згоді з законом Директорії, який було ухвалено ще до виходу Винниченка, в декларації заявлялося, що вони мають бути негайно організовані «для контролю над діяльністю місцевих влад». В декларації посилається привіт повстанським масам на Україні і висловлювалася надія, що вони об'єднаються з соціалістичним урядом для спільної боротьби проти російських большовиків.

Крім цієї «писаної конституції», між партіями і Директорією було прийнято цілий ряд умов словесних. Згідно з цими умовами, Директорія мала затверджувати закони тільки після ухвали їх радиою міністрів, а в сфері урядування видавати свої розпорядження лише через відповідні міністерства. Велика помилка Трудового Конгресу була в тому, що, з причин спішності своїх нарад, він не ухвалив конституції і взагалі ніяких правил щодо урядування Республікою і взаємовідносин між Директорією та урядом. На практиці це приводило до постійного втручання членів Директорії в справи окремих міністерств, і це перешкоджало нормальній праці. Певна доля вини в цьому падає на саму Директорію та на уряд Чехівського, які

під час засідань Трудового Конгресу не подбали про внесення відповідного законопроекту. Але урядам Чехівського і Остапенка має було не до конституцій. Про ступінь діловитости цих урядів свідчить той факт, що в квітні 1919 р. на одному з перших засідань уряду Мартоса, де обговорювалося програму діяльності, Петлюра і Мартос в приватній розмові зі мною заявили, що це п'єрший український уряд, який обговорює план своєї роботи. В кожному разі перед утворенням нового уряду соціалістичні партії вважали необхідним установити хочби на словах певні умови щодо взаємовідносин між Директорією та урядом.

Із цих неписаних умов найважнішою була умова про зміну складу Директорії, прийнята на пропозицію есерів. Хоч ця умова не викликала принципових заперечень ні з боку с.-д., ні з боку Петлюри, але з ріжких причин, про які скажу далі, вона не була здійснена на протязі всього часу соціалістичної коаліції. Згідно з Рівенською умовою Директорія мала надалі складатися із Петлюри, Макаренка і по одному представникові від Галичини і партій с.-д. і с.-р. Така умова була прийнята в результаті взаємного компромісу двох партій. Вірні своїм київським постановам, есери настоювали на скасуванні Директорії взагалі. План, яким вони керувалися на протязі всього часу коаліції з с.-д., був такий: Директорію скасувати і замісць неї утворити ширший колектив — Раду Республіки. В Раду Республіки, як і до уряду, ввести лише представників українських партій, що стояли на радянській платформі, тобто українських с.-рів лівої та центральної течії та українських с.-д. незалежників.

Ясно, що такий план виключав можливість співробітництва есерів і українських с.-д. Але не мавши симпатій в армії для негайного переведення свого плану, есери йшли до його здійснення шляхом компромісів. Як на один із таких компромісів вони дивилися на свою Рівенську умову. Пізніше, після Любарської катастрофи, коли армія знаходилася в Зимовому поході, група есерів таки «з'яснила» цей свій план, ухваливши постанову про скасування Директорії і т. і. Але все це було зроблено в таких обставинах, що вони сами негайно відмовилися від своїх «успіхів» і лишилися на старій позиції уряду.

При заключенні Рівенської умови щодо зміни складу Директорії соціаль-демократи не заперечували доцільноти такого кроку з чисто ділових мотивів: умови революційної боротьби, як показав попередній досвід, вимагали по можливості суцільного політичного проводу. Без цього не було надії перевести в життя ті завдання, які ставив собі уряд. Директорія й уряд повинні були розуміти один одного і спільно йти до одної мети. Між тим розходження між членами Директорії були загально відомі ще з Києва. Мотивів формального характеру, а саме, що Директорія в даному складі була стверджена Трудовим Конгресом, ніхто з нас, в тім числі і Петлюра, в той час серйозно на увагу не брав. На першім плані стояли доцільність та успіх боротьби. Оскільки поодинокі члени Директорії да-

леко не дорошли до потреб і завдань моменту, ми вважали потрібним і можливим склад Директорії поповнити іншими, здібнішими людьми. І коли склад Директорії, як я визначив, до самого кінця лишався без зміни, то виключно через брак людей.

В ріжні моменти есери до складу Директорії висували кандидатури А. Степаненка і Д. Одрини, а с.-д. — Д. Антоновича, А. Лівицького і ін. Але до конкретних рішень ні разу не доходило. Кандидати були або невідповідні, або потрібні для праці в уряді, або деякі з них знаходилися за кордоном і не було надії на скорий поворот їх на Україну.

Одною з перших постанов соціалістичного уряду була пропозиція партіям с.-д. і с.-р. нав'язати контакт з лівими українськими партіями по той бік фронту. Це було дійсно зроблено. Щодо «замирення» з совітською Росією, про яке говорилося в декларації, а також в умовах утворення уряду, то це питання було знято з більшого порядку денного. Був загальний погляд, що переговори з большовиками можуть мати якісь наслідки лише при наших успіхах на фронті. Ці переговори було почато вже аж в кінці вересня, коли, в наслідок переходу на Велику Україну галицької армії, наш фронт уявляв собою значну силу, а большовики провадили тяжку боротьбу з армією Денікіна.

Платформа Рівенської коаліції в залежності від обставин кілька разів мінялася та доповнювалася в порозумінні з Директорією. Вперше до зміни цеї платформи дійшло вже на початку червня, коли реорганізована в Галичині армія починала наступ проти большовиків. Це сталося в зв'язку з нав'язанням контакту з повстанцями. У відповідь на спільний лист с.-д. і с.-р. до українських соціалістів по той бік фронту, в якому пропоновано було об'єднатися для спільної боротьби проти російських окупантів, із Києва приїхали до Тернополя, де тоді знаходився уряд, представники есерів — Одрина, Черкаський, Ярослав і Часник та незалежних с.-д. — Пісоцький (Річицький). Як умову для спільної праці, вони виставили такі домагання: скасування Директорії та утворення замісця неї Ради Республіки й організація трудових рад на місцях, як органів місцевої влади.

Загальний настрій був за порозуміння з повстанцями. Із військових на цьому особливо настоювали ген. Осецький і полк. А. Мельник. Але серед с.-д., членів уряду, щодо прийняття умов «повстанців» однодушного погляду не було. Майже всі годилися, що в тих революційних умовах життя вимагало, принаймні на якийсь переходовий час, утворення на місцях по можливості централізованих органів влади, в яких би були об'єднані як функції комісаріятів, так і функції земських, земельних та продовольчих управ. Це було насамперед в інтересах тіснішого зв'язку між центром і органами влади на місцях. Тому соціальні-демократи годилися на організацію об'єднаних органів місцевої влади, але не по трудовому принципу, а по загальному виборному праву. А. Лівицький загрожував навіть в разі прийняття трудових рад виходом із

уряду. Мартос погоджувався на трудові ради, але з умовою, що із компетенції цих рад будуть виключені справи господарські. В той час я керував внутрішніми справами і висловився за прийняття умови «повстанців» щодо трудових рад на місцях з таких мотивів.

Як я вже зазначав, есери дивилися на Рівенську умову з с.-д. лише, як на один із шляхів для переведення свого основного гасла — «трудові ради селянських і робітничих депутатів». Фактично вони працювали на два фронти. На території Директорії в цей час находилися лише так зв. «емісари» ЦК партії есерів І. Лизанівський і Арк. Степаненко. Ці емісари, підписуючи Рівенську умову, заявили, що остаточна санкція в цій справі належатиме не їм, а ЦК їх партії, який в більшості залишився по той бік фронту. Це були: Д. Одрина, М. Любинський, Н. Петренко, І. Часник, О. Щадилів і ін. Після відступу Директорії із Києва, а потім із Вінниці, ці відповідальні члени партії есерів почали за фронтом провадити працю в тісному контакті з незалежними с.-д. На початку квітня есери і незалежні с.-д. утворили «Всеукраїнський революційний комітет», а потім «Головний повстанський штаб», які почали повстання проти влади Раковського. Але ці повстанські організації ставили своїм завданням не тільки боротьбу з окупаційним урядом Раковського. Вони боролися також проти в н у т р і ш н ь о ї р е а к ц і ї, під якою розуміли фронт Директорії. В своїх відоївах та наказах вони відкрито вели агітацію проти Директорії та її уряду.

Таким чином, Рівенська умова, оскільки її метою було нав'язання контакту з лівими українцями, покищо лишалася більше на папері. Лише ті есери, що знаходилися по цей бік фронту, працювали з урядом Директорії. Інші, що перебували на території, зайнятій большовиками, провадили політику, яка до певної міри низила працю перших. Цю «двохсторонню» діяльність есерів треба було припинити. Треба було притягти їх до ширшого співробітництва з урядом, щоб поглибити контакт з лівими українськими силами по той бік фронту і тим підготувати ґрунт для нашої армії, що саме в цей час мала перейти в наступ проти большовиків. Все це можна було зробити лише шляхом уступок есерам в справі організації трудових рад на місцях, тим більше, що в українських масах гасло р а д я н с ь к о ї влади було ще досить популярне, як символ «власності самого народу»*).

*) Для характеристики «радянських» настроїв, що були поширені в той час на Україні, можуть служити слідуючі витяги із листа партизанського отамана Григорєва з червня місяця, посланого на адресу голови ради міністрів нашого уряду. В цьому листі Григорів, між іншим, писав:

«Безглазда політика як внутрішня, так і закордонна бувпої Директорії на Україні довела наш нарід до того, що брат став бити брата, що бувші слуги пана гетьмана стали «представниками» демократичного уряду і звичайно повели народ по лжереволюційному шляху... Ми доказали, що зовнішній ворог для нас не страшний (як відомо, Григорів викинув десант Антанти в море. І. М.)... Ми відкололися від вас через те, що ви повели на Україні мілко-буржуазну внутрішню політику і закордонну політику, яка давала змогу експлуатувати державами Антанти наш нарід та його багатства. Ми відкололися від комуністів

Окрім цього, були ще інші мотиви за те, щоб піти назустріч вимогам «повстанців». В наслідок попередніх умов боротьби, органи місцевого самоврядування на Україні фактично були знищенні. Вже досвід урядування в Рівенському районі показав, що відновляти в тих умовах старі земські і міські ради, що були обрані ще за влади Керенського, цілком зайва річ. Багатьох з радників цих старих земств та дум вже не існувало, а ті що лишалися на місцях здебільшого як своїм національним складом, так і політичними переконаннями не відповідали моменту *). Треба було або перевести нові вибори по загальному виборному праву, або знайти інший вихід для притягнення національно свідомих і ділових елементів в органи місцевого урядування. Переведення нових виборів по загальному виборному праву потребувало спокійніших умов життя і значно довшого часу. Наша ж армія вже починала наступ проти большовиків, і перед урядом стояло завдання негайно приступити до організації влади на місцях. Тому я годився, як на тимчасовий вихід із положення, на організацію трудових рад на місцях, що мали об'єднати в собі всі функції місцевої влади, як адміністративні, так і господарські. До цих мотивів приєдналося правительство, а також і Петлюра. Таким чином, одна з умов «повстанців» була прийнята.

Загально кажучи, тодішнє українське «радянство» було виразом малої політичної підготовленості українських мас та деяких провідників. Це була віра в магічне значіння слів («радянська влада»), хоч зміст в ради «трудового принципу» есери вкладали зовсім інший, ніж большовики, уявляючи собі трудову радянську владу, як панування селянської більшості. Соціяль-демократи були того погляду, що успішність нашої визвольної боротьби залежатиме не від тої чи іншої форми влади, як про це свідчила історія національної боротьби в Польщі, Грузії, Естонії, Латвії і ін., а головно від фактичного стану організованих у країнських сил. С.-д. вважали, що хід подій покаже самим есерам неминучість виразно стати на платформу широкої демократії з загальним виборним правом. Між самими повстанцями були різні елементи — і за демократію і за «трудову владу». Але завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на ці політичні ріжниці, які в дійсності більше були в термінах і назвах.

І б'ємо їх через те, що 90% населення України не хоче комуни і не визнає диктатури партії, диктатури особи. Весь народ визнає совітську владу на Україні, але не таку, яку приніс Раковський, а таку, яку може утворити весь народ без давлення партії, нації і окремих осіб. На погляд нашого штабу, в соріті треба послати представників пропорційно кількості національностей на Україні, тобто: Українців — 80%, Жидів — 5%, а всіх інших — 15%».

Лист кінчався словами: «Скажіть нам і всьому народу України, яку владу несете ви для України, бо кажуть люди, що ви маєте якусь згоду з державами Антанти, що існує національний союз, котрий на наш погляд є чорносотенне гніздо. Візьміть на увагу, що ніяка сила на Україні не буде мати успіху, як якщо не буде підтримувати сам народ» і т. д.

*) Треба мати на увазі, що в 1917 р. тут була прифронтова смуга, і в виборах брало участь російське мійсько.

Другу умову «повстанців» — про скасування Директорії — соціаль-демократи рішуче відкинули. Як і в Рівному, вони стояли на тому, що по суті це був би тихий державний переворот, який в тій ситуації був би на руку лише всяким авантурницьким елементам. Вже самий факт утворення соціалістичного уряду викликав у Рівному виступ Оскілка, що проголосив себе головним отаманом замісьць Петлюри. Цей виступ спричинився до остаточної руйни фронту і переходу армії на територію Галичини. Тепер праві групи підготували другу авантuru — виступ Болбочана. В уряді були відомості, що план правих був такий: усунути соціалістичний уряд та Петлюру і проголосити диктатуру Петрушевича і ген. Грекова. Як відомо, виступ Болбочана і проголошення диктатури Петрушевича сталися одного дня (9 червня), з чого можна заключити, що дійсно якийсь подібний план існував. В таких умовах соціаль-демократи вважали неможливим не тільки касувати Директорію, але й міняти її склад. В крайнім разі соціаль-демократи годилися замісьць Директорії, як колективного органу, проголосити президентом Петлюру. Цей проект був популярний в армії. Президентство Петлюри було б в кожному разі поступом в порівнянні з тим, що собою уявляла в той час Директорія. Есери це розуміли і були вже погодилися. Було одержано згоду самого Петлюри. Але незалежні с.-д. Пісоцький і Ткаченко (останній, починаючи з Києва, весь час іздав за урядом) рішуче цю пропозицію відкинули. Було, нарешті, вирішено: залишити в силі Рівенські умови, але на місцях приступити до організації рад по трудовому принципу. Okрім того, було прийнято, що на території Директорії мають право легального існування всі партії (зокрема укр. с.-д. незалежні), які стоять на позиції захисту незалежності України, при умові, що вони не виступатимуть збройно проти уряду УНР*).

В результаті цієї умови, що була прийнята 9 червня в Чорному Острові (Прокурівського повіту), до складу уряду вступило два нових представники від с.-р.: Д. Одрина і Т. Черкаський. Представник незалежних с.-д. від'їхав назад до Києва. Есери залишилися для праці з урядом і армією, яка успішно наступала проти більшовиків на фронті Волочиськ-Дністер. В день підписання умови з есерами Кам'янець і Прокурів були вже в наших руках.

*) В кінці липня, коли до Кам'янця знову приїхали представники незалежних с.-д. А. Пісоцький, Ю. Мазуренко і А. Драгомирецький, то через кілька днів майже всі вони разом з М. Ткаченком і деякими з прибувших з ними есерами були заарештовані військовою контр-розвідкою. Начальник контр-розвідки Чеботарів про це повідомив мене, як міністра внутрішніх справ, лише після арешту. Він показав перехвачену переписку між незал. с.-д., із якої видно було, що мета їх приїзду була: усунення Директорії і організація уряду на радянській платформі. Заходами уряду їх було звільнено з-під арешту, але справу, згідно з постановою кабінету міністрів, було передано особливій слідчій комісії.

2. КАМ'ЯНЦЬКА ДОБА.

На пропозицію есерів, умова в Чорному Острові була зроблена на термін — «до Києва». Та не пройшло й двох місяців, а обставини примусили, хоч Київ ще не був узятий, зайнятися переглядом плятформи коаліції в цілком протилежному напрямі. Знову прийшла до нас нова сила. Прийшла вже не зі Сходу, що пала вогні революції і нас кликав до революційних методів боротьби, а з українського Заходу, який такого революційного руху у себе не мав, тому наших методів не розумів і проти них активно боровся: це галицький уряд з диктатором Є. Петрушевичем на чолі. З приходом галицької армії почалася нова доба в діяльності соціалістичного уряду, доба трагічного співжиття двох сил, які ріжно думали і тому по ріжному підходили до своїх завдань в спільній боротьбі. Це багато забрало енергії на полагодження наших внутрішніх взаємовідносин, але все ж до повної згоди не дійшло, і обидві сили — наддніпрянська і галицька — пішли врешті ріжними шляхами.

Успіхи нашої армії після переходу в наступ тривали недовго. Приближно в середині червня уряд персіхав до Кам'янця, а вже через три тижні треба було шукати порятунку. Під натиском свіжих і добре озброєних большовицьких сил*), налії змушені в безпереривних боях і неозброєні як слід частини не відержали. Небезпека загрожувала цілому фронтові: 9 липня наказний отаман Осецький і командуючий армією В. Тютюнник заявили урядові, що, коли протягом 2—3 днів не прийде на підмогу галицька армія, то ліквідація фронта неминуча. Ця ліквідація відбулася б у дуже тяжких умовах. Не було ані часу (ворог знаходився в 20-ти верстах від Кам'янця), ані можливості спасти як майно, так і людей. Куди було відступати? Про Польщу тоді ще не могло бути й розмови, бо галицька армія відступала під натиском поляків. На Румунію також не можна було покладатися. В таких умовах можна було чекати найбільш бажаної для большовиків і найtragічнішої для Українців — ліквідації УНР.

Катастрофа минула, бо прийшла на допомогу галицька армія. Доля судила, що одночасно з нашою липневою неудачою сталася також катастрофа українського фронту в Галичині. Під натиском свіжих частин ген. Галера, галицька армія мусіла звільнити Галичину, і, після деяких хитань своїх вождів, прийшла на Велику Україну. Прийшла без амуніції і набоїв. Самий відступ галицької армії із Галичини стався, головним чином, через брак воєнного постачання.

З приходом галицького уряду, налії внутрішні відносини дуже ускладнилися. В умовах тяжкої і надзвичайно складної революції-

*) Інтенсивний наступ большовиків в цей час був викликаний змаганням їх не допустити до об'єднання нашою армією з галицькою, яка під натиском польського війська стояла на передовій залишенні своєї території. Знищити цілком нашу армію або в колкому разі своїми успіхами на нашему фронті захотити керовників галицької армії до об'єднання з ними, а не з нашою армією — такий був план большовиків.

ної ситуації, для спільної праці зійшлося два уряди, що саме в цей час знаходилися в особливо ненормальних взаємовідносинах і поборювали один одного. Політично і соціально це були протилежності. Галицький уряд був представником правої частини галицького суспільства. Ліва частина цього суспільства, що об'єднувалася коло галицьких соціаль-демократів та так зв. Селянсько-Робітничого Союзу, стояла в гострій опозиції до цього уряду. Наддніпрянський уряд навпаки складався з соціалістів, а всі правіші угруповання ставилися до нього опозиційно.

Тісніші відносини між правими наддніпрянськими колами і галицьким урядом почалися вже у Вінниці. Під час існування кабінету Остапенка вони значно зміцніли. При наймні, коли уряд Мартоса ще з Рівного вислав до Галичини спеціальну комісію на чолі з Г. Нянчуром, щоб примусити тих осіб, що мали на руках державні кошти (аванси), здати їх, або представити справоздання, то наддніпрянські праві кола за допомогою галицького секретаріату всяким способом перешкоджали праці цеї комісії. Праві наддніпрянські кола знаходили у галицького уряду моральну і матеріальну піддержку. Цим почали можна пояснити ту сміливість та рішучість, з якою партія так зв. українських соціалістів самостійників разом з хліборобами та хліборобами-демократами, що перебували в Станиславові, організув спочатку один переворот (Оскілківщина), потім незабаром другий (Болбочанівщина). Між ініціаторами цих авантур і відповідальними членами галицького секретаріату існував коли не контакт, то певна солідарність поглядів. Так, напр., уряд мав відомості, що перед виступом Болбочана в Станиславові відбулася нарада з представників зазначених партій, на якій був присутній представник галицького уряду. Також урядові було відомо, що самостійник Симонів писав в травні до галицького секретаріату про причини перевороту Оскілка в тім дусі, що Петлюра і його військові співробітники нездатні вести військову справу, а що соціалістичний уряд Мартоса є непевний з большовицького боку.

Приблизно в цей же час (3 червня) Петрушевич, в присутності члена Директорії Шевця і міністра шляхів Шадлуна, на ту саму тему сказав (в Заліщицях) таке: «Антанта Петлюрі не вірить, вважає його за большовика і тому не дасть допомоги Україні, доки на чолі армії буде стояти Петлюра... Українська справа загибає від командування Петлюри. Чому він так тримається за те командування? Та прецінь він не є військовий фахівець. Йому армія зовсім не вірить. Хай передасть командування досвідченій людині. Хіба мало є людей поважніших, що мають широке довір'я і здатні до керування українською армією — от хоч би Греків, ну й інші. Чотири українських партії заявили, що не можуть і не будуть воювати в армії, якою керує Петлюра. А ті ж партії ручаються, що в найкоротший час організують армію в 100 тисяч, як тільки Петлюра уступить зі становища голови командування»*).

* Взято із протоколу цеї розмови, засвідченого підписами Ф. Шевця і М. Шадлуна.

З цих слів видко не тільки спільність поглядів Петрушевича з ватажками зазначених виступів проти соціалістичного уряду та Петлюри, але також і те, на підставі чиїх інформацій він мав таку думку про Петлюру, як головного отамана. Про соціалістичний уряд та про його окремих членів Петрушевич мав «інформації» ще більш негативні.

З тактичних мотивів наддніпрянські соціялісти не хотіли за-гострювати відносин з галицьким секретаріятом. З цею метою ще в Рівному до уряду Мартоса було запрошене на посаду міністра освіти галицького радикала А. Крушельницького. Та розбіжність між двома урядами не зменшилася, а щодалі все більше зростала. Галицький секретаріят солідаризувався з нашою опозицією, наш уряд, навпаки, мав багато спільногого з опозицією секретаріату: між іншим, в уряді Мартоса було також два галицьких с.-д. — міністр закордонних справ В. Темніцький і міністр праці — О. Безпалко. Коли Петрушевич був проголошений диктатором, Директорія та уряд вирішили припинити безпосередні зносини з галицьким урядом, тим більше, що конституція Західної Области УНР не давала законних підстав для утворення диктатури. Відповідно до актів з 3 і 22 січня 1919 р. про злуку УНР з Галичиною в складі нашого уряду було утворено окрім міністерства галицьких справ на чолі з галицьким с.-д. С. Вітіком. Згідно з законом, через це міністерство мали відбуватися «всі урядові зносини з Галичиною». З боку Директорії і нашого уряду це був акт правного невизнання диктатури Петрушевича.

Нікому в голову не приходило, що за якихсь два тижні доведеться коли не формально, то фактично визнати диктатуру Петрушевича і навіть більше: просити його разом з армією перейти за Зброч для спільної боротьби за українську справу. Можна собі уявити, як тяжко було Петрушевичу та його близчим співробітникам після всього, що сталося, рішитися на спільну працю з наддніпрянським урядом. Тому не дивно, що коли становище галицького фронту стало безнадійне, Петрушевич з початку пробував порозумітися з Румунією, аби спільно з румунською армією, за згодою Антанти, перейти в наступ проти большовиків. Румуни відмовилися. Після цього, під впливом свого політичного референта Назарука та ін., він ухопився за цілком протилежний план, запропонований самими большовиками: об'єднатися з ними для боротьби проти Польщі. Галицька армія мала б стати частиною армії большовиків і цілкомтратила свою самостійність*).

*) В цій пропозиції большовиків до галицького уряду малися між іншим такі умови:

1) Галицький уряд об'являє публично о своїм розриві з Петлюрою і відкликує всіх галичан з його армії.

2) Петлюровські частини, які перейшли територію Галичини і України, мають бути негайно розоруженні.

3) Галицький уряд зобов'язується заказати у себе всяку агітацію проти української совітської влади і т. ін.

Як я вже зазначав, в даному випадку большовикам ходило не так про

З великими труднощами вдалося уговорити Петрушевича, заміськь спілки з большовиками, піти разом з нашою армією проти них. Петрушевич погодився*), але поставив, хоч не категорично, такі умови:

1. Демократична політика без ухилів в бік радянства.
2. Зміна уряду.
3. Скасування міністерства для Галичини.

Ці умови було прийнято, але, розуміється, вони не були і не могли бути виконані відразу. Після приходу галицького уряду до Кам'янець, представник галицьких радикалів Антін Крушельницький негайно висі заяву про необхідність демісії всього уряду і зміни політики уряду взагалі. Ця заява реальних наслідків не мала. Треба знати обставини того часу, щоб зрозуміти, чому умови поставлені Петрушевичем, були виконані значно пізніше.

З приходом галицької армії, у відносинах між двома урядами по суті нічого не змінилося. Петрушевич вважав нас всіх за політичних фантастів та неуків, а ми були переконані, що він не здатен зрозуміти революційної ситуації на Україні і тому не може знайти правильного шляху в боротьбі за національне визволення. Стіна між урядами продовжувала існувати. Постійні взаємні незадоволення, конфлікти, неоднакові погляди на методи і навіть на цілі боротьби, інше реагування на тимчасові неудачі та дефекти в постачанні армії і т. д., і т. д. — все це не давало можливості перейти до спокійної плянової праці. Співпраця двох різних по своїй природі урядів весь час відтягала наші сили від безпосередніх завдань боротьби. Заміськь творчої праці дуже часто помимо своєї волі і лише на домагання цеї другої сили уряд примушений був займатися нікому непотрібною в той час міжпартійною боротьбою. Тимчасом до нашого фронту наближалася денікінська армія. Петрушевич виразно стояв за порозуміння з Денікіним, хочби й шляхом далекосяглих компромісів. На нарадах з представниками нашого уряду**) він постійно доказував, що армія Денікіна є велика сила і що боротьби з нею ми не відержимо. Він був переконаний в перемозі Денікіна і тому вважав необхідним за всяку ціну з ним порозумітися. Одинокий вихід він бачив в негайному утворенні правого уряду, з яким би Денікін міг говорити. Наш уряд і Директорія передбачали

приєднання до себе галицької армії, як про ослаблення і повне знищення нашої армії шляхом, насамперед, відірвання від неї галицької армії і галицького елементу взагалі.

*) Як іповідав сам Петрушевич, у членів галицького секретаріату незадовго перед оголошенням диктатури був план, в разі переходу галицької армії за Збруч, передати керування нею наддніпрянському урядові, а самим їхати за кордон для дипломатичної праці. Як буде видко із діального, треба думати, це було б найкраще рішення для української справи.

**) В Кам'янецьку добу досить часто відбувалися спільні засідання Директорії і членів кабінету міністрів. На цих засіданнях Петрушевич брав участь не як член Директорії, а виключно, як голова галицького уряду. Директорія й уряд вважали, що Петрушевич вийшов зі складу Директорії фактом проголошення себе диктатором Західної Области УНР.

неминучу загибіль Денікіна, та й взагалі були проти такої тактики. Політичне порозуміння з Денікіним всі ми вважали неможливим. Але ми не відкидали можливості військового розмежування з армією Денікіна.

Воювати на два фронти було не під силу нашій армії. Щоб уникнути війни з Денікіним, уряд вживав всіх можливих заходів. Ще до зайняття Києва було послано до денікінської армії спеціальну делегацію на чолі з М. Омеляновичем-Павленком, якій денікінське командування заявило, що воно надніпрянської армії не визнає і з її представниками говорити відмовляється. В Києві денікінці поставилися цілком вороже до українського війська, але до збройної боротьби не дійшло, бо з причин стратегічних нашому війську довелося залишити свою столицю. Після Київських подій уряд в окремих відозвах до населення України і до держав Антанти заявив свій протест проти такого поводження Денікіна*) і навіть більше: для заспокоєння Петрушевича та його однодумців висловило надію, що «держави Антанти в загально-людських інтересах подбають, аби Денікін порозумівся з головним командуванням українських військ і звільнив негайно територію, здобуту українською армією**). Одночасово уряд зробив ще одну спробу для встановлення демаркаційної лінії між нашим фронтом і фронтом Денікіна. Була послана ще одна делегація на чолі з М. Омеляновичем-Павленком. Та цій делегації також було заявлено: ніяких розмов, поки не признаєте гасла «єдина неділіма Росія».

Наслідок всіх цих заходів що до військового порозуміння з Денікіним був лише один: галицьке командування побачило, що Денікін ставиться до галицької армії інакше, ніж до армії надніпрянської, і це, очевидно, штовхнуло керовників галицької армії на шлях сепаратного порозуміння з Денікіним.

Після Київських подій як в армії, так і особливо серед революційно настроеної частини українського населення панував настрій за негайну боротьбу з Денікіним. Дійсно, це був найкращий момент для оголошення війни Денікіну. Уряд на цьому настоював. Галицький уряд і командування навмисне затягували справу. В результаті таких ріжких поглядів утворилося непереносне положення. 11-го вересня відбулася спільна нарада Директорії (Петлюра і Макаренко), представників уряду (Мазепа, Лівицький, Шадлун, Петрів), представника Петрушевича — д-ра Ст. Витвицького, шефа штабу головного командування ген. Юнакова, генерал-квартирмай-

*) Як відомо, Денікін залежав від Антанти. Тому в цих відозвах уряд також протестував проти того гілту та насильства над українською культурою і українським народом взагалі, які провадила денікінська влада на Україні.

**) Пізніше, незадовго перед листопадовою катастрофою, від деяких наших закордонних місій уряд дістав відомості, нібито Антанта виспала на Україну місію для встановлення мирних відносін між нашою армією і армією Денікіна. Ці відомості не справдилися: з боку Антанти не було вжито ніяких кроків для встановлення якого-будь порозуміння між двома арміями.

стера цього штабу ген. Курмановича*) і головного державного інспектора В. Кедровського. На цій нараді відбувся такий характеристичний обмін думок в цій справі**).

Мазепа: «Справа, яку маємо вирішити на цій нараді, має більше військовий, ніж політичний характер. З політичного боку все говорить за те, що далі ждати не можемо. Мусимо перейти в наступ проти Денікіна. Крах армії Денікіна неминучий. Всюди на Україні почалися масові повстання проти Денікіна. Коли ми не перейдемо в наступ, то провід в цій боротьбі серед повстанців можуть взяти большовики. Свіжі відомості з того боку, особливо з Катеринославщини, показують, що напе стояння на місці підриває силу повстанського руху проти Денікіна. Okрім того, це деморалізуюче впливає на армію. Самі козаки і старшини вимагають наступу. Уряд вважає за необхідне, аби цю справу негайно вирішити з представниками головного командування. Наступ на Київ є важливий з психологічного боку. Але в сучасних обставинах мусимо почати пересування наших військ на Одесу. Польща і Румунія ставляться вороже до Денікіна. Антанські круги щодо української справи стоять на роздоріжжі».

Шадлуи, з уваги на інтереси народнього господарства, підкреслює необхідність якнайскоршого наступу на Одесу.

Петрів висловлюється за необхідність наступу. Указує, що при занятті нових територій можна шляхом мобілізації значно збільшити нашу армію.

Курманович: «Звертаю увагу на розмову у Львові нашого старшини О. Луцького з англійським представником, який заявив, що Антанта є рішуче проти боротьби Українців з Денікіним. Питання наступу проти Денікіна не є легке для вирішення. Стан галицької армії я числю не більше 9.000 багнетів. Стан наддніпрянської вважаю також коло 9.000 багнетів. Денікін має 240.000 багнетів на всьому фронті. Коли наш фронт в 400 верст складає четвертину його фронту, то на це припадає його сил коло 60.000, а наших лише коло 20.000 багнетів***).

Ще на початку вироблення оперативного плану я стояв за перенесення головних сил в напрямку Одеси. Але панове мені заперечили, що рух на Київ є важнішим. Ніби коли візьмемо Київ, то Одеса сама впаде. Стоїмо знову перед вибором, чи наступати на Київ, чи на Одесу. На оба напрями ми йти не можемо. Я того погляду, що мусимо йти на Одесу, але операцію цю треба підготовити. Треба десь дістати амуніцію. Щодо київського напрямку, то треба

*) Ген. Курманович був представником галицької армії в штабі головного командування.

**) Подало зміст цій наради та основі запису, що зробив М. Шадлун під час засідання.

***) Такий порівнюючи невеликий розмір нашої армії пояснювався, головним чином, відсутністю: матеріальних засобів, зброй та постачання, а також потрібної кількості старшин. Були випадки, коли мобілізованих селян доводилося відпускати тому лише, що не було чим їх вдягнути. І. М.

вважати на небезпеку з боку большовицьких частин, що посувався з району Христинівки*). Наша армія дуже своєчасно відступила з-під Києва до Козятина і тепер ці большовицькі частини вже не можуть так легко пробиватися нам в тил. З другого боку ми не можемо наступати на Київ разом з большовиками. Денікін може заявити перед світом, що ми — большовики, бо йдемо посеред большовиків: зліва большовики з Коростеня і зправа большовики з Тарнополем чи якогось іншого пункту. В кінці мушу зазначити, що я на два фронти битися не можу».

Лівіцький: «Число військ Денікіна, яке назвав п. ген. Курманович, на мене не сприяло враження чогось дуже великого. Навпаки, воно є замале при тому фронті та силах противника, які виступають проти Денікіна. Сили наші не тільки оті 20.000 багнетів, про які говорив п. генерал, але й значні сили повстанців».

Юнаків: «Я стояв за похід на Київ і думаю, що був правий. Але ми не рахували на скорий хід армії Денікіна. Вимоги представників уряду щодо переходу в наступ, на жаль, сьогодня не відповідають нашему стратегічному положенню. Вже ми чули тут, що маємо нині лише 20.000 багнетів. Крім того, ми не скінчили боротьби з большовиками. Зараз майже вся наша армія скупчена проти південної групи большовиків, яких мусимо збити з залізниці па північний схід попід Дніпром. Доки цього завдання не виконаємо, перейти в наступ не можемо. Напрямок на Одесу є легший, ніж на Київ. Але ми мусимо мати якусь гарантію, що нас звідтіля англійці не вибомбардують так як Бредов з Києва. Пасивними ми остаточні не повинні. Кожен козак повинен готовуватися до наступу. Повстання треба підготовляти. Разом з тим треба закінчити налагодження міжнародних зносин, аби постачання армії відбувалося нормальним».

Кедровський енергійно доказує, що стояти на однім місці для армії дуже небезпечно.

Вітвіцький: «Дуже добре, що зліквідовано, хоч і провізорічно, польський фронт. Розмова Луцького з англійським майором у Львові справді заслуговує уваги: Антанта є зовсім противна тому, щоби Українці вели боротьбу з Денікіним. Англійці хотят відродити давню Росію. В цей мент, колиби ми стали у відкриту боротьбу з Денікіним, чи не стала би Антанта всією силою проти нас? Коли ми вдамося в авантuru з Денікіним, то Поляки з цілою парою підуть наперед через Житомир. Ми мусимо грати приязну гру до Польщі. Польща заінтересована в боротьбі проти Денікіна. Тому не можемо відразу виповідати війну Денікіну, так легко йдучи на руку Польщі, мало добувши від неї вигод для себе».

Іменем галицького уряду заявляю, що галицький жовнір бореться не за галицьку справу, а за цілу Україну. Отже, не наш міс-

*) Йде мова про значні частини большовицької армії, які під час нашого наступу на Київ залишилися одрізані в районі Одеси і тепер пробивалися на північ для з'єднання з большовицьким фронтом. I. M.

цевий патріотизм керує нами; коли ми кажемо: у нашого жовніра після п'яти літ війни може захитатися психічна сила, якщо ми ки-немо його разом проти большовиків і проти Денікіна. Чи йти на Київ, чи на Одесу? Київ зв'яже велику силу наших військ. Пан президент Петрушевич, який мене сюди делегував, є того погляду, що нашим військам треба дати відпочити, але коли буде вирішено питання наступу, то бажано йти на Одесу. На думку п. президента, наступ на Одесу має велике політичне значення. Взявши Одесу, дістанемо безпосередній доступ до світу і зносини з Антантою.

Тут говорили про повстанців. В теперішній момент, коли нас зараз ніщо не примушує ризикувати, ми зовсім не можемо і не повинні покладатися на цей хисткий чинник.

Галицький уряд стоїть на тім становищі, що з Денікіним треба порозумітися за всяку ціну. Галицький уряд вважає, що колиб не можна було заключити з Денікіним чисто військового союзу, то чи не слід зійтися з ним на ґрунті політичному. Поступлят самостійної України мав би бути поставлений з нашого боку, як початкова вимога, а далі могли би бути якісь уступки в цій справі*).

Шадлун: «Я хотів би знати, чи галицький уряд вважатиме необхідним послати свою армію на війну з Денікіним в тому разі, коли український народ повстане проти нього і коли наш уряд також вимагатиме від армії переходу в наступ проти Денікіна».

Витвицький: «Це би залежало від фактів, оскільки би ця боротьба подавала надії на успіх».

Лівіцький: «Для боротьби з большовиками нам не треба заключати ніякого союзу з Денікіним, бо власне нема того фронту, деб ми могли провадити цю спільну боротьбу. До розпочаття нашого наступу проти Денікіна ми повинні остаточно порозумітися з галицьким урядом, щоб в процесі боротьби не виникло якихось непорозумінь».

Мазепа: «Коли військові начальники заявляють, що зараз в ніякому разі не можемо перейти в наступ, то уряд примушений прийняти цю заяву до відома, але з тим, що справа наступу проти Денікіна мусить бути вирішена в найкоротшому часі. Щодо заяви представника галицького уряду, то мушу зазначити: з Денікіним у нас не буде і не може бути ніякого політичного порозуміння. Коли б ми стали на шлях політичної згоди з ним, то зрадили б свій народ. Інша справа — військове розмежування з армією Денікіна. На це

*) Що це була не лише персональна думка Витвицького, але й самого диктатора Петрушевича, видно також із слідуючого факта, про який свідчить С. Шухевич в своїх «Споминах». Після звільнення (в листопаді) ген. Тарнавського за сепаратний договір з Денікіним, Петрушевич доручив продовження переговорів з армією Денікіна заступникові Тарнавського ген. Микитці. В одній із своїх телеграм до тен. Микитки в справі цих переговорів Петрушевич повідомляв його:

«Евентуальне питання про злуку або федерацію Східної Галичини з Росією прошуcoliти до майбутніх політичних переговорів». І. М.

ми з самого початку згоджувалися і всім заявляли. Але Денікін на це не піде. Він стойть на ґрунті єдиної неділімої Росії і під цим поглядом Українці для нього більші вороги, ніж большовики.

Боротьба з Денікіним є для нас необхідна не тільки для збільшення нашої армії в зв'язку з збільшенням території, але й для виявлення нашої сили перед самою Антантою, про яку тут говорилося. Невірно, нібито ми будемо боротися на два фронти. Больше-вицького фронту не буде. Будемо мати лише один фронт проти армії Денікіна.

Макаренко: «Мушу одверто сказати представникам галицького уряду і галицького війська, що ми один одного ніколи не зрозуміємо. Я переконаний, що Галичане, які знаходяться на нашій території, поділяються на дві категорії: одні з них будуть мріяти про «Ханаанську землю» і не зріднятися з напіками завданнями, другі — зіллються з наддніпрянською масою в ім'я ідеї єдиної Соборної України. Я розумію ваші настрої. Коли вас Поляки витіснили з рідного краю, то мрії про поворот туди примушують вас шукати виходу хочби ціною порозуміння з Денікіним.

Правда, нема нині аналогії між торішнім протигетьманським повстанням і нинішнім часом. Тоді були військові бази, склади, котрі тепер витрачені або вивезені. Але наша боротьба спирається на народні настрої. Народ не може скоритися перед насильством Денікіна. Ні Польща, ні Румунія проти нас не виступлять. Тому проти Денікіна ми мусимо боротися. Коли галицька армія з нами не піде, то звичайно ми примушені будемо списати її з свого рахунку, але боротьбу будемо провадити хочби й своїми ліше силами».

Петлюра: (закінчуучи нараду): «Загальне стратегічне становище нашої армії під Києвом і на південні примусило нас відтягти своє війська на захід після нападу Бредова. Як ви чули з докладів, ми займаємо нині таке вихідне становище, яке дає нам можливість робити опір всяким нападам на нас як Денікінців, так і большовичків (північних і південних).

До певної міри нас провокують ріжні закордонні чутки та звістки. Суперечність поглядів ріжніх агентів Антанти свідчить, що для самої Антанти неясно, на чий бік вона має стати і зокрема, як має поводитися з Українцями. Імперативом для нас є одне: ми не можемо одірватися од свого народу. Міжнародні відносини остильки заплутані, що зв'язатися нам з якоюсь комбінацією держав і одірватися від свого народу — це значило б наразитися на катастрофу: загинути самим і розбити свій народ. В англійському парламенті йде сила запитів і велике обурення в справі Денікіна і Колчака. Мусимо звернути всю увагу на організацію і підготовку регулярної армії проти Денікіна. В народ ми повинні кипути гасло боротьби за Україну проти денікінської окупації.

Є лише один момент, якого не можемо оставити без уваги — це заява представника п. президента Петрушевича. На наше запи-

тання, яке буде становище галицького уряду, коли ми, не одриваючися від свого народу, підемо проти Денікіна, — а після всіх наказів Денікіна та його губернаторів це для нас очевидно неминуче, — ми від представника галицького уряду ясної відповіді не одержали. Цей невияснений момент мусить бути розглянутий нами ще раз на спільній нараді обох урядів.

Неуспіх нашої боротьби з Денікіним був передрішений на цій нараді. Було ясно, що галицький уряд і командування будуть за всяку ціну уникати війни з Денікіним. Але сам Денікін думав інакше: приблизно 21 вересня було передхоплено його наказ про наступ проти нашої армії. Цей несподіваний для Петрушевича факт вирішив справу. Петрушевич погодився на проголошення війни Денікіну, але свого погляду щодо необхідності порозуміння з Денікіним до самого кінця не змінив.

Маючи на увазі попередній сумний досвід переговорів з Антантою, наш уряд вважав, що ми повинні спиратися на народні маси, які в той час вже повставали проти Денікіна. Ці маси — доводили ми Петрушевичу — можуть повстати і проти нас, якщо ми допустимо до втрати політичної ріжниці між нами і Денікіним. Тому с.-д. і с.-р. були принципово проти зміни урядового курсу політики, в кожному разі проти зміни правительства.

Але практично справа стояла значно інакше. Праві організації з приходом галицького уряду та армії дуже підняли голову, організувавшися в так зв. Національно-Державний Союз*). Незадовго перед цим припинили свою діяльність комісії Трудового Конгресу. Ці комісії фактично втратили свій вплив на державне життя значно раніше. Вже в Рівному під час формування уряду Мартоса із 27 членів цих комісій залишилося всього вісім. Тепер під час тяжкої ситуації, яка утворилася на нашому фронті перед приходом галицької армії, рештки цих комісій на спільній нараді під головуванням С. Вітика постановили (11. VII.) припинити свою працю на неозначений час. Було доручено Вітикові, як голові Трудового Конгресу, в разі потреби, покликати комісії знову до виконання своїх обов'язків.

В зв'язку з припиненням діяльності комісій Трудового Конгресу представники правих українських угруповань, що входили в склад цих комісій і в свій час енергійно підpirали уряд Остапенка, тепер об'єдналися з іншими правими групами коло Національно-Державного Союзу. Об'єднана опозиція була в контакті з Петрушевичем і вела боротьбу проти уряду шляхом саботажу, ухвалення ріжних резолюцій, підбурювання Петрушевича проти нашого уряду і т. ін. Нова позиція уряду щодо трудових рад на місцях, прийнята в Чорному Острові, давала особливий привід правим для агітації проти уряду й обвинувачення його в «большовизмі». Опозиція вимагала: зазначення ясного принципу парламентаризму і повної консолідації всіх творчих сил «від верху до низу».

*) Із політичних партій в складі Нац.-Державного Союзу мали своїх представників: соц.-федералісти (тепер радикал-демократи), хлібороби, селянська соціалістична партія, соц.-самостійники і народні республіканці.

Утворилася тяжка ситуація. Тільки що уряд прийшов до певного порозуміння з лівою опозицією, яка в той час була виразницею думок і настроїв досить широких мас на Україні. В інтересах тіснілого контакту з цими масами уряд і Директорія пішли на компроміс: утворення на місцях трудових ряд. Тепер права опозиція вимагала: взяти назад ці уступки.

Соц.-дем. бачили, що не рахуватися з цими новими внутрішніми обставинами уряд не може. За спиною правих тепер стояв галицький «диктатор», що розпоряджався фактично силою. Окрім того, в цей час (кінець липня) до певної міри змінилося положення і щодо самих повстанців. Під впливом тяжкої боротьби з большовиками, а головно — наближення армії Денікіна, між повстанськими організаціями, що йшли під радянськими гаслами, почався перелом і розчарування в цих гаслах. Деякі з цих організацій, як, напр. частина Ю. Тютюнника, Верходніпровський повстанський полк і ін. цілком приєдналися (в середині липня) до нашої армії, інші почали орієнтуватися на наш фронт, як на одиноку реальну силу в боротьбі з ворогами України. В зв'язку з усім цим, с.-д. не бачили особливих перешкод для того, щоб уряд відмовився від своєї компромісової позиції щодо трудових рад на місцях. В кожному разі с.-д. пропонували втихомирити опозицію бодай негайним введенням в склад уряду її представників.

Есери були проти цього. Навпаки, вони вимагали встановлення диктатури двох партій: с.-д. і с.-р., недопущення правих представників до участі в уряді і не вважали за потрібне які-будь зміни в загальній політиці.

Що було робити? А. Лівіцький вніс пропозицію: створити уряд без есерів, в складі с.-д. і представників правих. ЦК с.-д. цеї пропозиції не прийняв. Взяв перевагу погляд, якого партія додержувалася з самого початку утворення соціалістичного уряду: коаліція соціалістичних партій — с.-д. і с.-р., хоч і не визначалася єдинством своєї програми та тактики, але в той час була політично і етнічною. Лише революційні партії могли справитися з ситуацією, що була на Україні. Зокрема, щодо есерів, то прихильники цієї партії були у великому числі розсіяні по всій Україні, також серед повстанців. Значна частина повстанських отаманів була есери. Тому, навіть деякі праві українські кола в той час визнавали, що перебування есерів в уряді було корисніше, ніж колиб вони знаходилися поза урядом і вели розкладову агітацію в масах та в війську, як це було під час уряду Остапенка. Коаліція без соціалістичної більшості в цей час була особливо небезпечною з огляду на наближення денікінської армії. Деякі праві кола в згоді з Петрушевичем наївно мріяли про тісніше порозуміння з Денікіним. Допущення їх до впливової ролі в уряді загрожувало втратою з українського боку власної національної лінії, що було б у багато разів гірше за всяку поразку на фронти.

Боротьба 1919 року, починаючи з Києва, провадилася в таких загально несприятливих умовах, що, об'єктивно кажучи, важко

було говорити про її шанси на повний успіх. Історичне значення цеї боротьби полягало в іншому: в пробудженні національно-політичної свідомості українського народу, в вихованні в ньому традиції боротьби за власне, незалежне існування. При такому характері боротьби, та ще в умовах великого революційного руху, помилкою було бачити головне завдання в утворенні так зв. «ділових», бюрократичних урядів: вони бувають на місці в умовах закріпленої державності та сталої, спокійної праці, а не при розбурханому революційному русі. Денікін мав дуже «діловий» уряд із випробованих царських бюрократів та ріжніх фахівців старої російської держави, і всеж його фронт тріщав у всіх напрямках під натиском повставших українських мас. Тому, на нашу думку, ударним завданням моменту було: твердо тримати праупору країнської незалежності демократичної Республіки, бо, помимо захисту соціальних інтересів, лише під таким пропором в цю добу з найбільшою силою відбувалося оформлення і зміцнення національно-політичної свідомості пробудженого народу.

Це була провідна лінія, якої соціаль-демократи додержувалися весь час існування правительства Мартоса і Мазепи. Петлюра поділяв цей погляд.

Есери не мали своєї ясної політичної лінії. Для порозуміння з ними відбувалися спільні наради членів Центральних Комітетів с.-р. і с.-д. В результаті таких спільних нарад, в кінці липня есери погодилися, щоб для паралізування агітації правих ввести представників несоціалістичних партій до уряду по персональному принципу. Але від проголошення принципу парламентаризму вони рішуче відмовлялися. Мартосові, як прем'єру, було доручено вести переговори з правими. Та переговори ні до чого не привели. Навіть представники партії селянських соціалістів, що утворилася із правої течії есерів, заявили, що без виразної парламентарної позиції уряду вони своїх представників до уряду не дадуть.

Політична криза затягалася. Положення ускладнялося ще тим, що Петрушевич домагався негайного скасування міністерства для Галичини. Розв'язати цю справу було не так легко. Наши праві кола дорікали урядові, що він не йде, як слід, на порозуміння з диктатурою. Галицькі соціаль-демократи на чолі з Вітиком, Безпалком, та ін., навпаки, протестували проти нерішучої політики правительства щодо ліквідації диктатури і взагалі галицького уряду. Сіяк через це навіть заявив, що буде самостійно працювати в напрямі об'єднання з українськими повстанцями по той бік фронту. Галицькі с.-д. вели енергійну агітацію проти диктатури і за утворення єдиного уряду та єдиного командування. В успіх спільної праці з Петрушевичем вони не вірили. Дальший хід подій показав, що правда була на їх боці. Але в тих обставинах уряд ніяк не міг піти за тактикою галицьких с.-д. Галицькі с.-д. були одинокою групою серед галичан, що були в активній опозиції до диктатури. В Кам'янці їх була лише невелика група. Значної сили, як в політичному, так і в організаційному відношенні, вони не уявляли. В галицькій армії

їх впливи були мінімальні: їх люди та преса туди зовсім не допускалися. Одинока військова сила, яка була в їх розпорядженні, це певеликий загін залізничників під командуванням Сіяка.

Цей загін із робітників-залізничників, відомий під назвою «Окремого Залізничного Загону УНР», організувався в Галичині в кінці травня під час відступу галицької армії від Станиславова. Загін активно допомагав галицькій армії в боротьбі з поляками, але був гостро опозиційно настроєний до галицького секретаріату. Тому, коли Петрушевич став диктатором, він наказав роззброїти цю частину. Після цього, загін, на чолі з Сіяком, перешов за Збруч і був призначений Петлюрою в склад нашої залоги в Кам'янці для охорони порядку і закінчення свого формування. В Кам'янці почав був виходити окремий орган загону під назвою «Каменярі». В першому числі цього органу з 2 липня про завдання загону було сказано так:

«Завдання Окремого Залізничного Загону УНР не тільки чисто мілітарні, але й громадські. Як з однієї сторони Загін бореться проти зовнішніх ворогів України, так саме поборюватиме всіх внутрішніх ворогів державного ладу. Загін буде піддержувати всею силою Центральну Народну Владу, стояти на сторожі громадсько-республіканських прав трудових мас Соборної України, буде захищати здобутки революції та вести організаційно-просвітну роботу серед кооперації та трудових мас, що являються джерелом сили українського війська...»

«Нашою працею хочемо вирівняти ту прірву, яку витворили царські та диктаторські кордони між Наддніпрянчиною і Наддністрянчиною, хочемо усунути нехіт до Галичан, витворену режимом Державного Секретаріату у деяких громадських колах по цей бік Збруча, хочемо витворити обопільне довір'я, об'єднатися до боротьби проти усіх наших ворогів та доказати ділом, що повинна бути тільки одна Соборна Україна з одним Центральним Правителством, яке йде по лінії бажань та потреб трудових мас нашої держави».

Завдання загону Сіяка — утворити єдину центральну владу, цілком відповідало вимогам того часу. Але сили загону (коло 300 багнетів) були дуже малі, щоб це завдання перевести в життя.

Галицький уряд, як я вже зазначав, спирається на армію, більшу числом людей за армію наддніпрянську. Все це не давало ніяких серйозних підстав для ліквідації диктатури революційним шляхом, хоч це безумовно було би в інтересах загальної справи.

Тому уряд працював у напрямі мирного налагодження співпраці з галицьким урядом. Це був шлях компромісів та уступок, шлях одиноко можливий в тих умовах. Сіяк своїм поступованиям, як командир військової частини, постійно загострював відносини між нашим і галицьким урядом. Петрушевич, по згоді зі штабом дієвої армії, в кінці липня поставив вимогу, щоб загін Сіяка був влитий до корпусу Січових Стрільців, а сам Сіяк одержав якесь інше призначення, тільки не командира частини. Уряд прийняв (28. VII.) компромісове рішення: влити загін на чолі з Сіяком до

повстанської частини в районі Жмеринки, що перед тим прийшла до нашої армії з-під Києва. Сіяк цю постанову виконав. Але шлях компромісів з диктатурою, на який став наш уряд, йому не вподобався: він покинув наш фронт і перейшов до большовиків.

В таких умовах уряд не вважав можливим покищо самостійно вирішувати справу з міністерством для Галичини. Як я зазначав, серед самих Галичан не було одної думки щодо галицького уряду. Представники нашого уряду на нараді (26. VII.) з представниками галицького громадянства з участю Назарука і ін. заявили: діло самих Галичан вирішати, чи буде надалі Галичина вести самостійно свої справи, чи спільно з наддніпрянським урядом. В тому і другому випадку — сказали представники уряду — ми будемо жити з вами в згоді і дружбі, хоч вважаємо більш доцільним, щоб Україна мала об'єднаний уряд та командування.

Галичане після цього досить довго радилися між собою. Але до згоди між ними не прийшло. Більшість була на боці диктатури. Навіть радикали на чолі з І. Макухом і ін. не знайшли іншого виходу, як підтримувати диктатуру Петрушевича. Така позиція Галичан зміцняла опозицію в наших правих колах.

Не вважаючи на все це, есери були неуступними щодо вимог несоціялістичних груп. Почасти це пояснювалося впливом на них незалежних с.-д. Пісоцького, Драгомирецького, Ю. Мазуренка і ін., що в кінці липня знову прийшли до нас разом з частиною повстанців. Крім М. Ткаченка, що ввесь час перебував на нашій території, з незалежними с.-д. в цей час почав солідаризуватися також с.-д. С. Вікул, що потім перейшов до комуністів. Незалежні с.-д. прийшли зі своїм старим планом скасування Директорії і перебрання влади радянськими партіями, який вони відстоювали ще в свій перший приїзд. Хоч договір в Чорному Острові було зроблено «до Києва», есери підтримували цей план. Ще при переговорах в Чорному Острові Одрина не раз зазначав, що тактично і програмово есери стояли більше до незалежних с.-д., ніж до с.-д., з якими вони утворили коаліцію в уряді.

Правда, серед відповідальних есерів в цей час не було єдності поглядів. Дехто з них, як, напр., Лизанівський і ін. вважали, що принаймні з тактичних міркувань уряд мусить виразно стояти на позиції парламентарної демократії. Такого ж погляду тримався с.-р. Жуківський, б. військовий міністр часів Центральної Ради, який на початку серпня приїхав із закордону. Він заявляв, що в Західній Європі більшовизму немає і не буде. На його думку, українські соціялістичні партії й уряд повинні зайняти ясну демократичну лінію без всяких трудових принципів. Ніби в підтвердження слів Жуківського на другий день (6 серпня) в Кам'янці було одержано радіотелеграму про упадок радянської влади на Угорщині.

Ще до приїзду Жуківського, через уперте відстоювання есерами трудового принципу, між с.-р. і с.-д. відбулося (2. VIII.) порозуміння в тому змісті, що покищо уряд не оголошує декларації про парламентаризм. Довідавшися про це, Петлюра закликав мене, як

міністра внутрішніх справ, і заявив, що в інтересах внутрішніх і міжнародніх Директорія примушена звернутися до уряду з листом, щоб був негайно виготовлений закон про парламент з установчими функціями на підставі загального виборного права. Петлюра доводив, що престиж Директорії в очах закордону падає, голосу її не чути, а разом з тим невиразна позиція уряду гальмує справу.

У відповідь на це я радив йому листа не писати і взагалі ніякого натиску згори не робити. Я сказав, що порозуміння з есерами нами, соціаль-демократами, ще не підписано, і що коли положення того вимагає, то треба вжити заходів, щоб уряд сам за згодою партій поспішив з оголошенням відповідної декларації. Петлюра не заперечував.

Тим часом права опозиція загрожувала перейти в черговий збройний виступ проти уряду й Петлюри. Уперто кружляли чутки, що на пропозицію декого з наших правих, Петрушевич мав зробити державний переворот. На одному з засідань ради міністрів прем'єр Мартос напів жартом радив міністрам не почувати дома.

За весь час існування уряду Мартоса тепер утворилося найтажче положення: проти уряду йшов однаково рішучий наступ зправа і зліва. Українська соціаль-демократія, як центральна сила, що находилася під ударами правої і лівої опозиції, опинилася в надзвичайно тяжкій ситуації. Був один можливий вихід, який соціаль-демократія могла перевести своїми власними силами: ослабити позицію правих ціною уступок з боку лівої опозиції, на яку треба було вплинути. Так соціаль-демократи й зробили: з огляду на швидкий розвиток подій в зазначеному вгорі напрямі, а також через підсилення демократичного крила есерів в зв'язку з приїздом Жуківського, соціаль-демократи поставили (6. VIII.) есерам ультимативну вимогу (під якою між іншим підписався також за галицьку соціаль-демократію С. Вітик), щоб уряд негайно ухвалив декларацію про парламентаризм. Після взаємних переговорів та дискусій, есери погодилися. Вони погодилися на проголослення парламентаризму, залишивши собі право агітації за трудовий принцип.

12 серпня правительство прийняло декларацію такого змісту:

Від Правительства Української Народної Республіки.

Після довгої і впертої боротьби українського народу з російськими окупантами-комуністами, наше славне козацтво рішучим наступом звільнило від большовицького гніту велику територію України. Уряд Український має певність в тому, що в скорому часі при спільній допомозі повсташого робітництва і селянства буде очищена вся територія України.

Правительство висловлює свою подяку славним козакам, які часто не забезпечені ні харчами, ні одяжою і не обуті, йдуть вперед визволяті рідний край від гнообителів. Честь і слава вам, козаки Наддніпрянці і Наддністрянці. Правительство і весь народ не забуде ваших великих заслуг перед Україною.

В цей відлювідальний час Народне Правительство оповідає селян, робітників і весь народ, що воно, як і раніш, твердо стоїть на сторожі прав трудо-

вого народу: продовжувати підготовляти і провадити ті соціально-економічні реформи, які оголошені в декларації уряду, виданій в Рівному.

Земельна реформа твердо переводиться по оголошенню закону і надалі самим швидким темпом буде доводитися до кінця.

Заводи, фабрики і залізниці, що зупинилися і зруйновані бойовиками, заходами Уряду відновляться і розпочинають працю. Уряд все робить для можливо широкої організації товарообороту і товарообміну з закордонними державами для знищення спекуляції і удешевлення продуктів. Уряд цілком підтримує організацію селянства і робітництва в їх професіональні союзи і допомагатиме їх розвою.

До цього часу мала територія не давала змоги все те переводити в життя. Тепер же, з поширенням областей, зайнятих українським військом, легше переводити реформу, як земельну на користь трудового селянства, так і робітничу, а також реформи фінансово-економічні, адміністративні та інші. Державні установи нашої Республіки покладають всі сили, щоб ці реформи були проведені як мора скоріше.

Для відбудування Української Республіки, для забезпечення ладу і спокою, якого так жадають всі громадяне нашої землі, Правительство повинно опертися на звесь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі демократичні здобуття української революції і незалежність нашої Республіки. Тому, основуючися на прикладах передових демократичних і соціалістичних правителств, в згоді з Директорією Української Народної Республіки, сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло західження народного демократичного ладу на Україні до успішного кінця.

Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правами Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенародного, безпосереднього, тасмного і пропорціонального виборчого права.

Стоючи на ґрунті об'єднання всіх демократичних сил на Україні, Народне Правительство кличе демократію України всіх національностей піддержати заходи Правительства для здійснення демократичного ладу на Україні і поруч з українською демократією будувати незалежну і самостійну Українську Народну Республіку, як необхідну основу соціально-економічного, політичного і національно-культурного розвитку всіх народів, що живуть на українській землі.

Голова Ради Народних Міністрів *Б. Мартос*.

Державний Секретар *Л. Шрамченко*.

Кам'янець на Поділлю. 12 серпня 1919 р.

Декларація була оголошена за два тижні до вступу нашого війська в Київ. В цей час уряд дійсно готувався, в зв'язку з західженням української влади на Правобережжі, негайно скликати Законодавчу Народну Раду. Та в Києві наше військо залишалося лише кілька годин. Почався знову відступ і знову утворилися умови, при яких, так мовити, «музи і парламент мовчать». До приходу галицької армії фактично не було де скликати парламент. З приходом галицької армії, не встигли ми просунутися до Києва, як на наш фронт навалилася нова ворожа сила — денікінська армія, що знову зробила неможливою нормальну працю уряду. Протягом вересня все ж не припинялася підготовча праця для скликання в найближчому часі принаймні передпарламенту з законодавчими функціями. Але наступив жовтень з сепаратною тактикою галицького командування, і вже не в скликанні парламенту треба було шукати порятунку від загальної катастрофи.

В декларації, в зв'язку з проголошеним принципу парляментаризму, була, з уваги на настрої опозиції, свідомо зроблена посилення приклад «передових демократичних і соціалістичних правителств». Петрушевич, а з ним і наші праві кола, домагалися «вирізаного демократизму» від соціалістичного уряду не тому, що вони були більше демократи, ніж українські соціалісти, а головно з страху перед Антантою. Адже вони самі вважали тактику нашого уряду «большовицькою». Антанта ж, мовляв, піддержувала лише таких антибільшовиків, як Денікін. Бідна опозиція і бідний «диктатор!». Вони забували, що при всій «демократичності» галицького секретаріату, про яку я говорив і яка по суті мало чим відріжнялася від «демократичності» Денікіна, все ж Антанта в угоду Польщі не задумалася призвати цілу Галичину небезпечною щодо «звірств большовицьких банд». Можливо через це Петрушевич особливо боявся Антанти і завжди, я думаю — навіть у сні, повторював: «мусимо утворити уряд з такою програмою, яка би подобалась Антанті». Домагаючись парляментаризму, проти якого в той час були есери, праві кола, а під їх впливом і Петрушевич, переслідували ще іншу мету: розбити блок с.-д. і с.-р.

В декларації говорилося також про «реформовані» органи влади на місцях. Дійсно, план централізованих органів урядування на місцях, що був прийнятий в Чорному Остріві, лишався в силі і після оголошення декларації, лише ці органи тепер мали бути обрані не по трудовому принципу, а на підставі загального і т. ін. виборного права. Та цей план не був здійснений. Трапилася «пригода», якаб мусіла бути повчаючою для тих представників правої опозиції, що на чолі з Петрушевичем особливо любили дорікати нашому урядові за його «нефаховість». Виготовлення законопроекту про організацію нових органів місцевого самоврядування було в спільному порядку ще в липні доручено окремій комісії при міністерстві внутрішніх справ на чолі з товаришем міністра П. Христюком при близькій співчасті І. Макуха, який був зпочатку радником зазначеного міністерства, а потім також товаришем міністра.

Як міністр, я надав їм найширші права. Христюк по своїй присвяченості до партії есерів був заінтересований у швидкому виготовленні законопроекту, бо есерам належала головна ініціатива цієї реформи. Макух доповнював Христюка, як правник і досвідчений адміністратор (перед тим він був на посаді державного секретаря внутрішніх справ в Галичині). Була певна гарантія, що ці два відповідальні представники міністерства справляться з поставленим їм завданням краще, як хто інший. Та сталося інакше. Комісія з самого початку стала на бюрократичний шлях: до складу комісії було покликано «фахових» представників від всіх дотичних міністерств, а ці «фахівці» в свою чергу скликали при своїх міністерствах «фахові» підкомісії для вироблення поправок і т. д. Таким «революційним» темпом комісія працювала коло двох місяців. Коли я, нарешті, запитав про результати праці комісії, то дістав відповідь: на пропозицію д-ра Макуха комісія в кінці всього постановила вислати

до Західної Європи спеціальну делегацію, щоб привезти для комісії ріжні «матеріали». Це не анекdot: така делегація була дійсно зформована і не встигла від'їхати закордон лише через... листопадову катастрофу на фронти.

Ще до ухвали декларації 12 серпня, Одрина, на другий день після зазначеного ультиматуму соціаль-демократів, заявив в розмові зі мною, а потім з Мартосом, що їх партія не так вже стоїть за трудовий принцип, як це думають інші. Мабудь есери та й самі незалежні с.-д. побачили, що при зміценні правої опозиції, особливо в зв'язку з приходом галицького уряду, утворилася ситуація зовсім несприятлива здійсненню їх планів. Можливо також, що під впливом Жуківського вони помітно змінили свою попередню прив'язаність до трудового принципу. Приблизно в цей час есери утворили в Кам'янці також союз з галицькими радикалами, що стояли на принципі парляментаризму. Згідно з умовами цього союзу, засідання ЦК-тів цих партій відбувалися з участю представників від обох партій. Пізніше (на початку вересня) на конференції, що відбулася у Вінниці, партія есерів («центральна» течія, що брала участь в уряді) розбилася у відношенні до трудового принципу на три майже рівні групи. Дві з них — група І. Лизанівського і О. Щадилова висловлювалися за парляментаризм з п'ятичленною виборною формулою. В результаті більшістю конференції було прийнято резолюцію, в якій між іншим говорилося: «з огляду на об'єктивні умови сучасного моменту, а також зовнішні умови, в яких перебуває УНР, конференція признає п'ятичленну формулу виборів до парляменту і до органів місцевого самоврядування». Отже самі есери нарешті визнали, що «об'єктивні умови» того часу вимагали проголосування принципу широкої демократії.

Але лише урядова криза на цьому не кінчилася. Опозиція чекала перших уступок, щоб перейти в наступ. Через кілька днів (17 серпня) Петрушевич звернувся до Директорії з категоричною вимогою: на протязі 24 годин усунути Мартоса із уряду, скасувати міністерство для Галичини і налагодити справу фінансування галицької армії. В той же день у Директорії була делегація від народа земців, що йшли разом з правою опозицією. Делегація зробила заяву, направлену також проти Мартоса. Петрушевич з самого початку вимагав усунення Мартоса. С.-д. і с.-р., як я зазначив, були проти цього. Та на початку серпня між Директорією і Мартосом стався конфлікт на ґрунті втручання Директорії в управління міністерствами. Цей конфлікт передрішив демісію Мартоса: між ним та Директорією установилися такі відносини, які робили неможливою їх дальшу нормальну співпрацю. Про зміну Мартоса, як міністра фінансів, іншим кандидатом, с.-д. і с.-р. питання не ставили.

Кандидатом на нового голову уряду с.-д. запропонували М. Порша. Врешті, після переговорів з есерами, які були проти Порша, 27 серпня Директорія погодилася на кандидатуру автора цих рядків. Для примирення з правою опозицією в склад нового правительства

мало бути запрошено по діловому принципу кількох представників з числа несоціялістичних угруповань.

Після всього сказаного, зміна голови правительства мала більше формально-організаційний, ніж політичний характер. Основні підстави, на яких мала надалі провадитися урядова політика, були проголошені в декларації 12 серпня. Тому, крім деяких персональних змін по окремих міністерствах, як, наприклад, призначення міністром шляхів С. Тимошенка, міністром народного господарства М. Шадлуна, товаришем міністра закорд. справ В. Старосольського*) і т. д., головним завданням нового уряду було: закінчити справу порозуміння з правою опозицією, яку почав ще Мартос, а особливо — налагодити нормальні стосунки з галицьким урядом і при першій можливості скликати законодатний орган.

Як виконав ці завдання новий уряд? І чи зміна уряду внесла взагалі якесь поліпшення в наше загальне положення?

На жаль, долю української боротьби в кінці р. 1919 вирішили не політики, а військові. Щож до політиків, то тут справа хоч і продовжувала виглядати досить зле, але не була безнадійною. Ліва опозиція, тобто есери, як і раніше, оставалася незадоволеною. Помимо всього іншого, вони ще з Рівного домагалися, щоб на посаду військового міністра було призначено Жуківського, про якого я згадував. Тепер вони знову поставили цю вимогу. Петлюра рішуче був проти цього. Він доводив, що Жуківський на ролю члена уряду не надається. Брешті есери погодилися, щоб військовим міністром лишився В. Петрів. Питання про зміну складу Директорії, згідно з Рівенською умовою, тепер знову було порушено обома партіями. Але, як і раніше, головно брак відповідних людей примусив зняти це питання з порядку денного. З тих же причин не було переведено належних змін серед наших місій за кордоном**).

Гірше стояли справи порозуміння з правою опозицією. Як за прем'єрства Мартоса, так і тепер, вона фактично осталася поза урядом, як що не рахувати того факту, що при всіх урядах Директорії більшість наших послів за кордоном належала до несоціялістичних угруповань. Порозуміння з правою опозицією, як потім виявилося, було майже нездійснене в умовах війни з Денікіним: соціялісти з застереженням ставилися до денікінофільських настроїв декого з правих, а праві, навпаки, уникали співпраці з соціялістами, оскільки їх політика була направлена проти Денікіна. Ще в середині серпня, тобто до зміни уряду, Кам'янецький Національно-Державний Союз

*) Посаду міністра закорд. справ мав зайняти М. Славінський.

**) Більшість українських активних сил в цю добу виявлялася не тільки в тому, що бракувало людей на відповідальні посади. Ще більш яскраво вона виступала у великому числі різних тайних і явних ворогів українського руху в наших державних установах як цивільних, так і військових. Злочинна розкладова робота денікінів та інших антиукраїнських елементів, як в тилу, так і на фронті, — це ціла окрема сторінка нашої визвольної боротьби 1919 р., яка дає багато для зрозуміння різних дефектів в організації наших органів управління і зокрема — постачання армії. Безумовно, тільки безлюдя не давало можливості як слід боротися з цим злом.

увалив дуже гостру резолюцію проти соціалістичного уряду. Коли тепер уряд через своїх представників розпочав переговори в справі введення до правительства представників несоціалістичних партій, то з початку опозиція не знала, як поступити і справу затягала. Коли ж почалася війна з Денікіним, то представники деяких опозиційних груп заявили: ви почали війну з Денікіним і ми не хочемо за це брати на себе відповідальності. Довелося цій «мирно» настроєній опозиції сказати: так, ми почали війну і будемо її продовжувати проти такого запеклого ворога українського народу як Денікін*).

По персональному принципу погодився зайняти посаду міністра ісповідань проф. І. Огієнко. Дві інші відповідальні посади, намічені для представників опозиції — міністра закордонних справ і міністра освіти — оставалися незаміненими до кінця моєго головування в уряді. З самого початку ці посади були запропоновані і залишалися за партією с.-ф. (радикал-демократів), бо принципово проти цієї пропозиції представники есерів не заперечували.

Після проголошення декларації 12 серпня та зміни уряду гострота міжпартійних відносин зменшилася. Але права опозиція продовжувала свою працю в контакті з Петрушевичем. Це було особливо небезпечно в зв'язку з тим, що починалася війна з Денікіним.

Щоби усунути одну з найбільш дражливих перешкод для налагодження співпраці з галицьким урядом, уряд в порозумінні з галицькими соціаль-демократами скасував (14 вересня) міністерство для Галичини. В інтересах справи уряд пішов на найбільшу уступку, зійшовши зі свого попереднього становища щодо диктатури. Це мало деякі позитивні наслідки. На короткий час у відношеннях галицьким урядом ніби повіяло свіжим повітрям. Здавалося, що починаємо рушати з мертвої точки. Петрушевич почав регулярно бувати на спільних нарадах Директорії та представників уряду. Представники Січових Стрільців полковник Є. Коновалець і сотник Я. Чиж офіційно заявили (30. IX.) мені, як представників уряду, що вони цілком солідаризуються з політикою уряду.

В такій трохи розріжній атмосфері урядові протягом вересня вдалося перевести цілий ряд відповідальних рішень: було оголошено війну Денікіну і з приводу цього було видано (24. IX) специальну декларацію до населення з підписом Директорії, Петрушевича та уряду; при участі Петрушевича було прийнято (22. IX) постанову про реорганізацію постачання армії і для цього була призначена окрема колегія з дуже широкими правами, на чолі з

*) Незадовго перед оголошенням війни Денікіну, а саме 9—12 вересня, у Відні відбулася конференція членів української с.-д. партії, що перебували в той час за кордоном, з участию Винниченка, Порша, В. Матюшенка, В. Левинського, В. Мазуренка та ін. Конференція майже одноголосно висловилася за вихід с.-д. із уряду, мотивуючи це тим, що при тодішніх обставинах с.-д. не могли відповідати за свою політику. ЦК партії висловився проти цієї пропозиції. Фактично конференція пропонувала знову вернутися на шлях тодішньої тактики, яка з надзвичайно сумініми наслідками була переведена українськими соціалістами у Вінниці під час переговорів з представниками Антанти.

кооператором М. Стасюком; за згодою Петрушевича була вислана (3. X) дипломатична місія до Польщі на чолі з А. Лівицьким; в порозумінні з Петрушевичем почато (27. X) через швайцарського комуніста Пляттена переговори з урядом Леніна з метою заключення військової конвенції проти Денікіна*). Помимо цього, в кінці вересня була скликана державна нарада з участю Директорії, Петрушевича, членів уряду і представників всіх політичних партій з метою об'єднання громадських сил. Нарешті, провадилася підготовча праця для скликання передпарляменту: 19 вересня відбулася поширена нарада ЦК української соціаль-демократичної партії, на якій було ухвалено основні принципи передпарляменту і т. д.

Але ці всі заходи щодо поліпшення нашого загального положення не усували основної болячки, яка затроювала все наше життя: дуалізм в уряді і в армії оставався в силі і продовжував перешкоджати нормальній праці, як уряду, так і армії. Наведу такий факт. 11-го жовтня закінчувався термін нашого військового перемир'я з Польщею. Згідно з умовою термін перемир'я через кожних 10 днів мав продовжуватися в порозумінні обох сторін. На цей раз продовження перемир'я затягувалося, і 11 жовтня ще не було відомо, чи воно продовжено. Ніхто з нас не сумнівався, що ця задержка — результат якогось непорозуміння (дійсно, на другий день перемир'я було продовжено). Петрушевич на це реагував інакше. Цілою низкою розпоряджень, зроблених сепаратно, навіть без відома нашого уряду і головного командування, він викликав переполох в армії і в запіллю: наказав галицькій залозі в Прокурорії вирушити на схід, негайно взяв з фронту 11-ту Галицьку бригаду і перевів її до Кам'янця задля зміцнення охорони галицького уряду і т. д. Наслідки: паніка на фронті, нове загострення відносин між урядами, Петрушевич знову перестає ходити на спільні засідання з Директорією, нові різкі виступи галицьких соціаль-демократів в газеті «Боротьба» проти Петрушевича, демісія в зв'язку з цим начальника штабу об'єднаного командування генерала Курмановича і демонстративна заява командуючого галицькою армією генерала Тарнавського про його солідарність з генералом Курмановичем, панічний настрій в Кам'янці під впливом чуток нібито надінпрянський уряд вирішив силою зліквідувати галицьку диктатуру (хоч ці чутки були рішуче безпідставні) і т. ін. В зв'язку з усім цим, в кінці жовтня довелось скликати ще одну державну нараду, аби хоч трохи провітрити напружену атмосферу і знову перейти до чергових справ..

Та наслідки дуалізму влади вже пустили дуже глибоке коріння як в запіллю, так і на фронті. Ніякі паліативи вже не могли поліпшити положення: починаючи від жовтня, ми з дня на день

*.) Думка про нав'язання контакту з московським урядом для боротьби з Денікіним у декого з представників уряду існувала вже раніше. Але політика «порозуміння» з Денікіним, на якій весь час настоював Петрушевич, не давала можливості для переведення яких-будь реальних кроків в цьому напрямі, аж поки сам «диктатор» не побачив, що надії на Денікіна можуть завести.

швидко котилися до катастрофи. Ця катастрофа була тим небе печніша, що галицька армія була відгорожена від нашого уряду і ми не в стані були знати, чим в дійсності живе командування й майбутній армії.

Взаємовідносини між галицькою армією і нашим урядом з самого початку ховали в собі велику небезпеку для нашої боротьби. В оперативному відношенню галицька армія підлягала об'єднаному командуванню на чолі з генералом Юнаковим. Політично ж вою була цілком незалежна від наддніпрянського уряду. Це було більше ніж простою ненормальністю в умовах революційної боротьби. наддніпрянській армії урядом ще в травні було введено військову інспектуру на чолі з В. Кедровським. За її допомогою уряд мав можливість близче знати життя армії і впливати на армію в напрямку завдань та цілей, які уряд ставив в основу своєї боротьби. В разі потреби інспектура давала можливість урядові, як це показав в падок з Болбочаном, завчасно паралізувати ріжні злочинні плахи всяких руйнищчих елементів*).

В умовах революційної боротьби військова політична інспектура має величезне значення. Інститут військової інспектури в правдав себе на протязі багатьох революцій. Як відомо, т.зв. військові комісари відограли визначну роль під час французької революції. Також ніщо інше, як політичні комісари в армії рос. бол. шовиків у великій мірі спричинилися до воєнних успіхів бельгійської влади. На жаль, для доброї організації військової інспектури у нас і тут, в умовах Кам'янецьких, бракувало людей, але не давало підстав для того, щоб взагалі цього інституту не вводити.

Про заведення військової інспектури в галицькій армії не уряд не раз порушував питання. На погляд уряду, лише надійні політичні інспектори в галицькій армії могли би паралізувати і нікінську агітацію в галицькому війську. Та Петрушевич про слухати не хотів: сам нічого не робив в цьому напрямі і не дозволяв робити уряду наддніпрянському. Це особливо примушувало і лицьких соціаль-демократів боротися за утворення единого уряду шляхом знищення диктатури. Галицькі с.-д. розуміли революційну ситуацію, яка панувала на Україні, розуміли завдання, які стояли перед соціалістичним урядом щодо галицької армії. Тому вони підтримували диктатуру насамперед в цілях переведення в галицьку армії реформи, без якої уряд йшов неминуче до втрати всякої впливу і навіть політичної контролі над цею армією.

Галицька армія і після переходу за Збруч жила своїм окремим життям. Ніякі інформатори, крім інформаторів Петрушевича його правої руки — Назарука — в цю армію не допускалися. Тоді вона жила під впливом думок і поглядів керовників галицько-уряду, що черпали свій ентузіазм та захоплення Денікіним із Львова.

*) Докладніші відомості про ролю військової інспектури в нашій армії подає В. Кедровський в своїх споминах, надрукованих в американському періодику «Свобода» за 1928—1929 роки.

стів свого паризького «дипломата» В. Панейка, іншими словами: жили надією на порозуміння з Денікіним. Особливо це торкається вищого командного складу армії. В більшості це були старшини старого австрійського покрою, зовсім не пристосовані до революційних форм боротьби та ще в наших умовах — війни на кілька фронтів. В критичні моменти вони зовсім тратили голову. І тоді їм було однаково з ким іти: чи то за Денікіним, чи за Леніним, чи за Петлюрою. Так представники галицького командування підписали договір з початку з Денікіним (6. XI), через якийсь місяць (24. XII) — з нашою армією під час Зимового Походу і ще через тиждень (1. I. 1920) — з Подільським большовицьким губревкомом*).

* Текст цих двох останніх договорів був такий:

I. Умови між уповноваженими представниками Придніпрянської і Придніструянської армій.

1. Українська галицька армія годиться на спільне командування, підлягає уряду УНР, заховуючи при тім свою внутрішню організацію аж до відкликання її в Галичину в порозумінню з урядом УНР.

2. В склад правительства входять, крім військового міністра, ще по одному представникові від української придніпрянської і української галицької армії з правом рішального голосу, як члени правительства.

3. Начальна команда української армії складається із членів тої і другої армії, при чому командант армії є придніпрянської армії от. Омелянович-Павленко; начальник штабу — галицької армії по вибору команданта армії в порозумінню з Н. К. Г. А.

4. Головна інтендантура складається аналогічно штабу Н. К. сего: Головний інтендант призначається від галицької армії в порозумінню з командантом армії, його поміщик повинен бути наддніпрянської армії.

5. Спільнє командування формально рахується зформоване з моменту підписання протоколу. Щож торкається фактичного його зформування, то до цього командаант і шеф штабу повинні приступити негайно.

6. Фактичний розрив галицької армії з Денікіним повинен наступити в момент, який признає Н. К. У. А. найліпшим.

7. В виду надзвичайних обставин, які випливають із теперішньої ситуації, представники обох армій висилають негайно місію, зложену з одного члена галицької армії і одного з придніпрянської армії до большовиків з ціллю переговорювання з ними в справах військової конвенції проти Денікіна і Поляків з тим, що представники мають порозумітися з українським правителством.

Лисняк, от.; Палієв, чет.; Никонів, полк.; Вишневський, полк.; Макаренко, чет.

Вінниця, 24. XII. 1919.

II. Угода, заключена між Ревкомом української галицької армії і Подільським Губревкомом в складі трьох партій, стоячих на соц.-радянській платформі.

1. Українська галицька армія здержує свій відворот на півден. Вона заявляє себе червоною армією Української Соціалістичної Радянської Республіки.

2. Червона армія Соціалістичної Радянської Республіки здержує свою повну автономію, організаційну окремішність і все воєнне майно.

3. Червона армія Української Соціалістичної Радянської Республіки потрібна довшого часу для реорганізації і піднесення своєї боєздатності. Цю організацію переводить армія власними силами.

4. Червона армія Української Соціалістичної Радянської Республіки може бути ужитою тільки для боротьби в першій мірі з Польщею, а відтак з іншими буржуазними державами, посягаючими на українські землі, аж до звільнення цих земель від ворожої окупації і закріплення на них соціалістичного радянського устрою.

Через відсутність політичної контролі, галицьке командування в критичні моменти робило, що хотіло, на свою руку. Так, командуючий галицькою армією Тарнавський тайно навіть від Петрушевича 25 жовтня послав свою делегацію до денікінської армії, а 1 листопаду, маючи вже в руках проект договору, одержаний від командування Денікіна, посилає ультиматум до Петрушевича: коли він не дасть своєї згоди, то Начальна Команда поведе переговори на свою відповідальність. Тимчасом, не дожидаючи відповіді від Петрушевича, він посилає до денікінської армії своїх делегатів, які й підписують з нею договір з 6. листопаду 1919 року в Зятківцях.

Мені невідомі факти, які б свідчили, що Тарнавський переводив справу сепаратного договору з Денікіним з відома або за згодою Петрушевича. Розуміється, це не зменшує відповідальності Петрушевича за цей договір, оскілька він, як голова галицького уряду, весь час стояв за найтісніше порозуміння з Денікіним. Так, вже навіть після заключення цього договору, коли представники нашого

5. До хвили зформування уряду самостійної Української Соціялістичної Радянської Республіки, якому в майбутньому галицька армія як частина червоної армії Української Соціялістичної Радянської Республіки буде виключно підлягати, виконує вона політичний мандат в повному контакті з групою українських партій, стоячих на соціялістичній радянській платформі з тим, що український центр, виконавчий комітет одинокий має право політичного заступництва її перед урядами інших соціялістичних республік.

6. Ревком української галицької армії, як частина червоної армії Української Соціялістичної Радянської Республіки, має право на заступництво у всіх колективних військових установах і в українськім центральнім виконавчим комітеті з рішальчим голосом.

7. Група українських соціялістичних радянських партій дбає про садовлення галицької армії з боку матеріального, а перш усього санітарного.

8. Всі галицькі, буковинські та угорські українці, перебуваючі на території радянських республік, мають при допомозі українського центрального виконавчого комітету влітися в ряди галицької армії, як частини червоної армії Української Соціялістичної Радянської Республіки і підлягають юрисдикції ревкома цієї армії.

9. Для усталення одноцілої праці ревкому української галицької армії з існуючим вже галицьким ревкомом — ревком української галицької армії входить з ними в тісну звязь і координацію.

10. Наскільки переговори, ведені під цю пору ломіж представниками української армії і армії соціялістичної совєтської Росії, доведуть до позитивних висновків, ревком української галицької армії застерігає собі зміни в дусі цієї угоди.

11. З огляду на те, що українська галицька армія, як частина червоної армії УССР, не бажає бути орудям міжпартійної боротьби, ревком української галицької армії вимагає, аби ця утода була санкціонована через центральні комітети всіх українських партій, стоячих на соціялістичній радянській платформі.

12. Ця утода стає дійсною з хвилиєю затвердження її по думці точки 11 цеї угоди.

Вінниця, 1. I. 1920 р.

За Ревком Української Галицької Армії:

Др. Давид, поручник;
Гачкевич, четар;

Предсідатель, укр. ком. партії (боротьбістів) і секретар Подільської губ. Револ. Центру. Комітету Костунович;

В. Б. У. і голова Подільського ревкому Кидринський;

Представник укр. партії лівих ср. (боротьбістів) і член ревкома Власов.

уряду в складі Петлюри, Шрамченка і Мазепи під час евакуації Кам'янця зустрілися з ним востаннє і указали на тяжкі наслідки існуючих взаємовідносин між двома урядами, то він і тепер самовпевнено повторив: є один лише вихід — новий уряд, який би подобався Антані і з яким би говорив Денікін. А ось ще другий факт: військовий референт Петрушевича Осип Левицький в своїй книжці «Галицька армія на Великій Україні» (Відень 1921) пише: «Петрушевич опустив Кам'янець 16 листопаду з наміром іхати до Одеси (згідно з сепаратним договором галицький уряд мусів негайно переїхати до Одеси. І. М.), але армія Денікіна... розвалилася. Думали, що Денікін розвалиться через п'ять-шість місяців, а він розлетівся через місяць»...

Запізнене признання на іншої орієнтації на Денікіна!

До таких наслідків привела ізольованість галицької армії від уряду. Галицька армія була забезпечена краще, ніж армія наддніпрянська*). Та наддніпрянська армія інакше розуміла обставини, в яких провадилася боротьба. Разом з своїм урядом вона була перевонана в неминучій загибелі Денікіна. Вірила в остаточну перемогу своєї справи. Тому, не вважаючи на страшні умови, що утворилися з наступленням осені, вона не втратила свого завзяття і успішно продовжувала боротьбу.

А ці умови дійсно були жахливі. На фронті почався наш наступ проти Денікіна. Почалася рання гнила і холодна осінь. Постачання армії було в тяжкому стані: не було ні одягу ні набоїв. Тиф, що панував по цілій Україні, тисячамикосив в армії свої жертви. Через непогоду припинилася доставка на літаках наприкінці гравень із заходу.

Все це сприяло тому, що галицьке командування, яке ще у серпні під час зайняття Києва вело себе непевно щодо армії Денікіна, з самого початку нашого наступу проти Денікіна почало відступати перед денікінцями, хоч добровольці були слабші і займали невигідні стратегічні пункти. Як вияснилося потім, галицьке командування не виконувало навіть наказів вищого командування, ховаючи це в своїх донесеннях. В районі розташування галицької армії утворився глибокий прорив. Вже 18 жовтня були полищені Брацлав, Гайсин, Тульчин. Через кілька днів була здана Валнярка. Запорізька група була відрізана від штабу командуючого армією Сальського**). 21-го жовтня військовий міністр Петрів заявив на засіданні правительства, що ситуація на фронті критична і пропонував, аби негайно намітити способи порятунку на випадок катастрофи.

*) Галицька армія в порівнянні з наддніпрянською мала більше старшин і взагалі краще організовані запільні частини. Це значно полегшувало її провадити ріжкі заготовки для себе власними силами. Напр., Ос. Левицький в своїх споминах свідчить, що галицька армія під час перебування на В. Україні «забрала безліч збіжжя, пукру» і т. ін.

**) Командуючим наддніпрянською армією до початку вересня був Вас. Тютюнник, після чого на цю посаду був призначений В. Сальський. Одночасово М. Омеляновича-Павленка було призначено командуючим Запорізької групи.

В цей час (25. X) із Москви повернувся комуніст Пляттен з докладом про згоду московського уряду на заключення з ним військової конвенції проти Денікіна. Київ був ще в руках Денікіна. Московська влада без сумніву була заінтересована в якнайшвидчому нав'язанні контакту з нашою армією для успішної боротьби з Денікіним*).

Зміст докладу, який Пляттен зробив мені в той же день, в основному був такий: після приїзду від нас до Москви, він бачився в нашій справі з Леніним, далі говорив з Чічеріним, Караканом, Літвіновим, Раковським і Троцьким. Всі поставилися прихильно до наших пропозицій, крім Раковського і почасти Літвінова. Відбулося засідання ЦК комуністичної партії, на якому було ухвалено:

1. Совітська Росія згadжується на військову конвенцію проти Денікіна, як перший крок порозуміння з нами.

2. Совітська республіка готова очистити певні території для зайняття їх нашими військами з тим, що на цих територіях не буде переслідування большовиків.

3. В разі нашої на це згоди треба вислати обосторонніх уповноважених: з нашого боку до 12-ої большої армії, з їхнього — до нашої армії, яка розташована найближче до совітського фронту.

*) Між іншим, це було видно із тих посвідчень від Троцького та Каракана, з якими приїхав Пляттен. Ці посвідки були такі:

РСФСР.

Председатель Революционного Военного Совета Республики и Народный Комиссар по военным и морским делам.

7. X. 1919.

№ 10078/м.

Удовіверені.

Пред'явитель сего т. Фриц Платтен совершає свою поездку по взыщшей степени важному делу. Все военные власти в тылу и на фронте обязуются оказывать т. Платтену содействие во всех отностиниях, имея в виду, что он заслуживает полного доверия.

Т. Платтен путешествует в сопровождении двух помощников.

Председатель Революционного Военного Совета Республики

Л. Троцкий.

Наркоминдел.

15. X. 1919.

№ 6/2064.

В Штаб 12-ой армии
т. Муралову.

Пред'явитель сего т. Фриц Платтен и его два сопровождающих едут со специальным поручением от Народного Комисариата по Иностранным Делам. Наркоминдел весьма заинтересован в их скорейшем и беспрепятственном проезде. Вещи их и документы уже просмотрены Наркоминделом и никакому просмотру и отобранию не подлежат.

Просьба оказать им полное содействие по пути их следования и при проезде через прифронтовую полосу. Сопровождающие: М. Балицкий и В. Омельяненко.

Заместитель Народного Комиссара по Иностранным Делам

Л. Каракан.

4. Після цього починаються політичні переговори.

Пляттен заявив, що резолюцію ЦК комуністичної партії він залишив у командуючого 12-ою армією Муралова, від якого привіз дозвіл на проїзд наших делегатів. До всього цього Пляттен додав, що в разі совітська Росія знайде у нас піддержку проти Денікіна, то безумовно стане на ґрунт визнання незалежності України. Ленін — оповідав він — в приватній розмові з ним сказав: нам врешті байдуже, чи буде на Україні форма правління радянська чи демократична, аби при владі стояли соціалісти. Крапче добрий соціалістичний уряд, чим поганий радянський.

Про зміст докладу Пляттена було негайно поінформовано Директорію і Петрушевича. Запропоновані большовиками умови були прийняті. В порозумінні з Петрушевичем, наш уряд негайно призначив делегацію до большовицького фронту в складі: Гладкий, О. Красовський і Неїло. Та ще делегація не відіхала, як Сальський прислав (29. X) повідомлення про катастрофічне положення на фронті. Разом з цим підійшли перші відомості про сепаратні кроки генерала Тарнавського. Наш уряд і Петрушевич вживають негайні заходів, щоб перешкодити самочинним планам галицького командування. Улаштовується (3-4. XI) нарада в Жмеринці з участю Петлюри, Петрушевича, представників уряду та армії. На нараді, точніше під час наради, вияснюється цілком недвозначна поведінка галицького командування щодо сепаратної згоди з Денікіним. Всякі розмови були зайві. Потрібні були негайні радикальні заходи для усунення злочинців. Однокім реальним виходом був негайний арешт Тарнавського та його штабу і призначення на їх місце людей іншої орієнтації. Та не з таким «диктатором», як Петрушевич, було це перевести. Було вжито інших заходів, які, розуміється, справи не поправили: на другий день (5. XI) Петрушевич дав наказ про звільнення генерала Тарнавського і начальника його штабу — полковника Шаманека.

Та було пізно! 7 листопаду стало відомо в Кам'янці, що галицьке командування з доручення Тарнавського ще напередодні підписало сепаратний договір з армією Денікіна*). Катастрофа була доконана.

* Як я вже вазначав раніше, наддніпрянський уряд, з причин стратегічних, уникав одночасової війни на два фронти: з большовиками і з армією Денікіна. З цею метою, ще до початку війни з Денікіним наші військові делегати двічі виїздили на переговори з командуванням Денікінської армії, але, як ми бачили, без позитивних наслідків. І тепер знову, коли під час Жмеринської наради вияснилось, що галицьке командування стас на шлях сепаратних переговорів з Денікіним, Петлюра з відома уряду 6. листопаду дав штабові армії дозвіл вислати спільну делегацію від обох армій до командування Денікіна. Розуміється, як раніше, так і тепер делегати наддніпрянської армії в своїх розмовах з представниками Денікінського командування не пішли б далі питань чисто військового характеру. Але делегований від нашої армії полк. Камінський вже не застав делегатів галичан, які вже відіхали до денікінців для підписання окремого договору з армією Денікіна. Як відомо, важливі уступи цього сепаратного договору були такі:

1) Галицька армія переходить у поєднаному складі з етапними установами,

Ніби передчуваючи свою загибель, денікінська реакція в цей час з однаковою послідовністю нищить все українське: майже одночасово з нашим фронтом вона покінчила з українською владою на Кубані.

Треба признати безперечну загально-національну заслугу галицької армії, що вона своїм приходом на Велику Україну урятувала наддніпрянську армію від катастрофи, яка загрожувала їй в липні 1919 року. Але сепаратний договір галицького командування з Денікіним мав фатальні наслідки для нашої дальшої боротьби. Колиб удержався фронт української армії, то напевне українська справа виглядала би незрівняно краще, ніж вона виглядає тепер.

Незалежно від наших переговорів з большовиками та Поляками, обставини на большовицько-денікінському фронті так складалися, що найдовше, як через якийсь місяць наша армія могла б вільно опанувати ціле Правобережжя. Кам'янець ми залишили 17 листопаду, а вже в середині грудня денікінська армія очистила Правобережжя, відступаючи до Чорного моря. Майже до самої весни ввесь цей терен був залишений на призволяще: панувало цілковите «безвластя».

Після катастрофи, під час подорожів по Київщині, Херсонщині та Поділлю, мені довелося все це бачити на власні очі. Жах брав при думці, який непростимий злочин перед українським народом поповнило галицьке командування і особливо галицький уряд, що своєю політикою «малих діл» привели до листопадової руїни нашого фронту.

Керовники галицької армії та уряду в своє оправдання вказують на дуже тяжкі умови, в яких тоді знаходилася наша армія — без амуніції, без одягу, без ліків і т. д. — Ми несли відповідальність — кажуть вони — за долю тисяч людей, яких ми вивели з Галичини, і тому ми мусіли шукати порятунку проти масового вимірання стрільців від тифу — і т. інш.

Дійсно, умови боротьби на Україні восени 1919 року були жахливі*). Але при всяких, навіть найтяжчих умовах, провідники

складами і залізничним майном на сторону російської добровільческої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта узброєних сил Півдня Росії, в теперішній час через команданта війська Новоросійської області.

2) Галицьке правительство через недостачу території спинює тимчасово свою діяльність і переходить під опіку російської добровільческої команди. До часу визнання місця осідку воно поселяється в Одесі, куди негайно переїздить.

*) В цей час по всій Україні і по всіх арміях смерть, як в легендах народніх, а «косою» ходила і нипсила населення тифом та іншими недугами. Блокувала від Заходу Українська Народна Республіка, яку підозрювала Антанта в «большовизмі», не мала потрібних ліків. Пригадую, як широко радів тодішній президент Української Академії Наук відомий бактеріолог професор Заболотний, коли довідався, що заз кордону в жовтні 1919 року прилетів на аерoplані др. Піснячевський і привіз пакуночок ріжких ліків. Заболотний в той час утік з під денікінської влади і був призначений нашим урядом в Кам'янці радником міністерства здоровля.

Також пригадую ще такий факт. Ідучи пішки з Віянці до Липовця в грудні 1919 року на нараду з представниками командування нашої армії в Зи-

боротьби не сміють тратити голови і пускатися берега з заплющеними очима, куди хвиля понесе. Хіба число недужих і мертвих в галицькій армії від тифу та інших несприятливих умов зменшилося після переходу її під протекцію Денікіна? Мандруючи по Правобережжю під час Зимового походу армії УНР, я сам часто зустрічав ці знищені, розпорощені останки борців за волю та єдність України, що масами гинули в тяжкій біді, цілковито залишені своїми «диктаторами» на призволяще. Пам'ятаю як в січні 1920 року референт галицької армії чет. Василь Чайківський у Брацлаві питав у мене поради, що йому робити: він мав наказ від денікінського командування відступати на півден, а ось тут прийшов ще другий — від Вінницького галицького «ревкому» про пересунення галицьких частин на північ. Бракувало ще третього наказу, який міг йому дати М. Омелянович-Павленко на підставі договору начальної команди галицької армії з наддніпрянською армією з 24 грудня 1919 р.

В такому стані дезорієнтації, руїни й цілковитого самозніщення опинилися вояки галицької армії в наслідок договору з Денікіним та дезерції своїх політичних провідників.

Можливо, що історія знайде якесь оправдання для керовників галицького командування. Але безперечним фактом залишиться те, що до сепаратної згоди з Денікіним, тобто до листопадової руйни нашого фронту, привела головно короткозора, беспомічна політика керовників галицького у ряду (Петрушевича і інш.), які не уміли зорієнтуватися в обставинах того часу і тому свою сепаратною діяльністю спричинилися до катастрофи, якої навіть в тих обставинах могло й не бути.

Зайняті боротьбою з відступаючою армією Денікіна на дуже широкому фронті, большовики в цей час, колиб існував наш фронт, навряд чи рішилися б зразу ж почати проти нас наступ. В таких умовах не була виключена можливість навіть без порозуміння з Москвою закріпити українську владу на певній своїй території, що для перспектив української боротьби мало б величезне значіння. Але большовикам було легко погодитися на договір з нами, як цілком для них вигідним: фактично вони невтралізували б наш фронт проти себе і разом використали б його для закінчення боротьби з Денікіним, особливо на Правобережжі. Розуміється, після знищення Денікіна, большовики відразу б змінили свій «ласкавий» тон і напевно почали б проти нас нову збройну боротьбу. Зачіпок для цього знайшлось б багато, хочби, напр., та їх вимога про легалізацію нами большовиків на звільненій ними для нас території. Але за ці кілька місяців наша армія та уряд змогли б підготуватися до дальнішої боротьби. В цих умовах і переговори з Польщею могли б закінчитися для нас інакше, ніж як це сталося в дійсності після листопадової катастрофи.

мовому поході, я і мій товариш подорожи Б. (один із козаків нашої армії) з великими труднощами могли найти хату для ночівлі. По всіх селах, майже в кожній хаті лежали хорі на тиф, головно в дорослому віці.

Чи були дійсно можливості і які саме для порозуміння з московською владою, хай читач сам зробить висновки на підставі звідомлення нашої військової делегації до Москви, про яку я говорив вище. Це звідомлення було представлене мені в травні р. 1920 членом делегації с.-д. О. Красовським. Текст його такий:

«Згідно наказу п. Головного Отамана і Голови Ради Народних Міністрів, а також по уповноваженню Центральних Комітетів партій УСД та УСР, з листопаду 1919 р. вийшла делегація в складі пп. Гладкого, Красовського та Нейло до штабу 12 совітської армії з п. Гладким на чолі. Всі ті уповноваження, які були дані делегації, базувалися на тих відомостях, які були привезені Пляттеном з Москви і полягали в тому, що буцімто ЦКРКП виніс постанову про необхідність порозуміння з урядом УНР і дав доручення члену реввоенсовета 12 армії Муралову з'єзати перші зносини в цьому напрямі. Відповідно цим відомостям, делегації доручено було вступити в переговори зі штабом 12 армії про заключення військової конвенції проти Денікіна, а також про допомогу українській армії зброяю. Тому, що боротьба з Денікіним провадилася на території УНР, доручено було делегації домагатися, аби совітські війська, що вже стояли на території УНР і в разі потреби мали йти ще далі, звільнювали простори УНР по вимогах її уряду. Крім того, зважаючи на дуже тяжкий стан української армії, Головнокомандуючий п. Сальський дав нам вказівку, що бажано було би, аби совітська війська посунулися на південь в напрямку Бердичів, Козятин, Сквира, щоби опхопити Денікінів, які оперували проти української армії — з залилля. Центральні Комітети партій винесли спільну постанову щодо тих пунктів, на підставі котрих вони вважали можливим розпочати переговори з совітською Росією і доручили делегації передати цю постанову тільки в разі, коли Комуністична Російська Партия винесла вже якісь певні постанови в справі розпочаття мирних переговорів з урядом УНР.

Завдяки ріжним труднощам в дорозі, делегація тільки 11 листопаду доїхала до Гомеля, де стрілялася з п. Мураловим і негайно приступила до вияснення справи. В розмові з Мураловим з'ясувалося, що ніяких уповноважень не тільки на розпочаття якихось переговорів, але навіть на заключення військової конвенції він не одержував нізводі. ЦКРКП доручив йому тільки увійти в зносини з військовим командуванням УНР щодо спільної акції проти Денікіна на більший час. На запитання, чи може він допомогти українській армії зброяю, п. Муралов відповів, що зброй у них є що досить і, на його думку, таку допомогу совітська Росія дати може, але він на це не уповноважений і справа ця може бути полагоджена тільки в Москві. Відносно постанови ЦКРКП про політичну згоду з Україною п. Муралов теж нічого певного не сказав. Доручення від ЦКРКП в цьому напрямі він не мав ніякого, але за таку постанову чув. Зважаючи на те, що ні одно з тих доручень, що були покладені на делегацію, не могло бути вияснено в штабі 12 армії, делегація вирішила виїхати до Москви, що також зі свого боку запропонував і п. Муралов.

14-го листопаду делегація прибула до Москви і на другий же день мала балачку з замісником Чічеріна п. Каракалом, який зауважив, що справу з військовою конвенцією треба кінчити як на її відміні, чого, по його словам, вимагають інтереси обох держав. Щож торкається політичних питань, то по словам п. Каракала, ця справа належить виключно до вирішення ЦКРКП. Отже сам п. Каракал жадної конкретної відповіді не дав, а напротив делегацію до члена ЦКРКП наркома фінансів п. Крестинського, кому було доручено вести з нами всі переговори по політичних питаннях. Перша ж балачка з п. Крестинським з'ясувала, що ніяких конкретних постанов ЦКРКП не виносили і тільки наш приїзд поставив справу про відношення до України перед ЦКРКП в усій його ширині. Як в розмові з Мураловим, так і з Каракалом та Крестинським, делегація цілком точно зазначала, що її завдання виключно інформаційні і ні на які заключення договорів вона не уповноважена.

Після розмови з п. Крестинським пройшло більше, як два тижні, за які ми не могли одержати ніякої відповіді і тому стали вимагати від «Наркомін-

дела», аби нас відправили назад, бо не бачали жадної рації перебування в Москві в той час, колиsovітська влада ухилялася від всякої відповіді. Але «Наркоміндел» весь час затримував наш від'їзд, посилаючись на те, що справа їми не вирішена остаточно. На протязі всього цього часу ми не раз зверталися до влади з проханням дати можливість виїхати одному з нас до уряду, аби поінформувати, як стоять справа, але всі наші заходи не дали жадних наслідків.

В той момент, коли ми чекали в Москві на відповідь відsovітської влади, удалося нам зав'язати зносини з боротьбістами, які в той час перебували у Москві, а також і т. Сіяком, котрий перебував у той час у Раковського. Від цих людей ми одержали інформації, що з часу нашого приїзду до Москви ЦК РКП був оголошений тиждень України, за який всі московські партійні органи залогів мали висловити свою думку щодо України. Наслідок цих нарад був той, що в самому ЦК РКП піднеслася боротьба трьох течій при чому перша, але й найменша численно, вважала потрібним перевести повну окупацію України. Друга течія, та чолі з Раковським, стояла за більші помірковану політику, при чому були висунені такі пакти: 1) перетягнення інтелектуальних українських сил на свій бік і передача їм всієї культурної праці на Україні; 2) ніякого вивозу продуктів споживання з України до Росії; 3) реквізіції тільки в межах дійсної потреби для перебуваючого на Україніsovітського війська, годування ж українських міст провадити сибірським збіжжям; 4) головні політичні сили для правління на Україні, принаймні, на перший час мала дати Росія; 5) блокгаузи і залоги по всіх більш важніх стратегічних та населених пунктах. Нарешті, третя течія вважала зовсім неможливим захоплювати Правобережжя, а на Лівобережжя вимогала політику, яка не дратувала би національні почуття і, навпаки, притягала українські сили на їх бік, для чого вимагала творення цілком самостійної держави з можливо меншою кількістю робітників з Московщини.

Перевагу одержала остання течія і з нами знову почали говорити. Було вирішено, що від ЦК РКП має їхати з нами представник для більш конкретних переговорів з урядом УНР. На наше запитання — а як же стоять справа з військовою конвенцією — мали відповідь, що до вирішення політичних питань ніякої допомоги зброєю чи чим іншим вони дати не можуть. В останні дні перед самим від'їздом, до Москви приїхав Платтен, який привів відомості, що уряд УНР залишив Кам'янець і невідомо де знаходиться. Одержавши такі відомості, п. Чічерін запропонував нам виїхати без їхнього делегата з тим, аби з Житомира чи Бердичева, розвідавшися на місті, делегація телеграфно повідомила би його про місце перебування уряду УНР, щоб міг делегат ЦК РКП негайно виїхати. Приїхавши до Житомира 9-го грудня, ні про місце перебування уряду, ні взагалі про становище української справи нічого не могли довідатися, через що, вклумі з військовою делегацією в складі Ярослава, Камінського та Петренка*) звернулися до місцевоїsovітської влади з проханням відправити нас до Всеукраїнського Ревкому, який до того часу вже був зформований і виїхав на Україну. Житомирський Ревком обіцяв це зробити, але через кілька днів житомирська чрезвичайка заарештувала в гостинниці мене, т. Нейло і т. Бензю, який разом з нами виїхав з Москви. Голова нашої делегації Гладкий і військова делегація після цього випадку повтікали з Житомира, при чому Гладкий, з'явившися до кіївського ревкому, заявив йому, що, не знайшовши ані території, ані Уряду УНР, складає з себе уповноваження делегації і виходить зі складу партії УСР. Ця його заява була оголошена в часописі «Боротьба». Через три тижні всі заарештовані делегати були визволені з чрезвичайки, що дало мені змогу зобачитися з т. Петренком, членом другої делегації, який дав мені за свою делегацію такі відомості:sovітська влада наставила по делегацію до міста Серпухів, де в той час перебував всеукраїнський ревком і ця делегація вела переговори з пп. Петровським та Мануйльським, при чому, зважаючи на те, що большовиками вже була встановлена всеукраїнська влада, могла ця делегація говорити вже не від імені уряду УНР, а тільки від урядових партій і то в формі висвітлення, чи можуть ці партії існувати легально і на яких умовах, але на-

*) Ця друга делегація була вислана з грудня із Нової Чорторії. І. М.

віть на ці запитання не одержали вони жадної відповіді. Ще гірші наслідки мала військова делегація (тобто таж делегація в складі Петренка та ін., але при переговорах в справах військових, І. М.), котрій зрештою запропоновано було говорити тільки в справі, чи погоджується вона на передачу всього українського війська під бойківську керму, навіть без гарантії збереження єдності українських частин.

Взагалі можна сказати, що большовики завжди говорили язиком відповідним їхнім бойовим успіхам. Так, коли ще не був взятий Київ, л. Крестинський ясно зазначав нашій делегації, що на питання про визнання самостійності У. Н. Р. і невтручання у внутрішні справи її, вони нічого не можуть заперечити і тільки відносно території вони не погоджуються з нашими вимогами, але з військовою делегацією вони зрештою зріклися заліт говорити. Маю цілком стало враження, що коли би уряд не виїхав з Кам'янця і зберіглося військове становище, яке було хоча би перед самою зрадою Галичин — Москва б визнала Правобережжя самостійною держаю, бо найбільше зацікавлені вони були Катеринославщиною і взагалі Лівобережжям».

3. ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОЇ КАТАСТРОФИ.

Який план намітив уряд для продовження боротьби після листопадової катастрофи?

13 листопаду на засіданні уряду в Кам'янці було поставлено на обговорення дві пропозиції. Військовий міністр Сальський*), разом з генералом Юнаковим, обстоювали план ліквідації регулярного фронту. Виходячи з безнадійності положення на фронті, Сальський пропонував дозволити частині людей, що не пристосовані до умов партизанської боротьби, виїхати за кордон і там чекати кращих часів, а решту армії, як і цивільних, пропустити «струмочками» через фронт ворога і таким способом утворити на Україні осередки для повстанського руху. Я і більшість членів уряду з таким планом не годилися. Ми доводили необхідність продовження регулярної форми боротьби до останньої можливості. Армія Денікіна швидко розкладалася. Отже, кожний день міг принести радикальну зміну ситуації на Україні і зокрема в районі, де знаходилася наша армія. В таких умовах ми вважали необхідним зберегти армію, як цілість, і поки буде можливо, нейти на самоліквідацію. Цей другий план був прийнятий. Петлюра був присутній на засіданні, але в дискусіях участі не брав і взагалі не зайняв певної позиції.

Користуючися військовим перемир'ям з Польщею і почавши переговори з Москвою, правительство вирішило відступити в напрямі Проскурів—Старо-Костянтинів. Малося на увазі розташувати армію на якийсь час в районі Старо-Костянтинів—Шепетівка—Чуднів, звідки почати нову акцію проти Денікіна. Про наміри Поляків ми мали відомості, що вони, в разі евакуації Кам'янця, збиратимуться обсадити своїм військом лінію Кам'янець—Проскурів. Це забезпечувало б наш правий фланг з боку денікінських армій. Крім

*) В. Сальський був призначений військовим міністром 5 листопаду, напередодні separatного договору галицької армії з Денікіним. На місце його замінюючим наддніпрянської армії був знову призначений Вас. Тютюнник.

того, відступ в цьому напрямі гарантував би урядові найлегші зносини зі своїми делегаціями у Варшаві і Москві.

Через невдалі операції нашої армії під Проскуровом, оборону якого чомусь було доручено здеморалізованому отаманові Волохові, стало неможливим переведення цього плану. Після здачі Проскурова Поляки не пішли на лінію Дунаївці—Проскурів і відвели свою військо за Збруч. Через заворушення селян на ст. Климашівці (Пашківська волость) уряд окружним шляхом, залізницею до ст. Війтівці, а далі — на автах та кіньми, переїхав до Старо-Костянтинова.

В Старо-Костянтинові уряд, в порозумінні з головним отаманом Петлюрою і начальником штабу генералом Юнаковим, вирішив прямувати в район Любару. Для поінформованості нашої делегації, що виїхала з Кам'янця до большовицької армії в районі Гомеля, а також для прискорення самих переговорів, було послано нову делегацію в складі: Ярослава (голова), Камінського і Петренка. Та відступ в тяжких умовах, як і всі останні неудачі на фронті, вплинули деморалізуюче на військо. Вже в Старо-Костянтинові на спільній нараді представників уряду й армії, командир Гайдамацького полку Волох своїм виступом показав, що в війську не все гарразд. З переїздом уряду до Любару, Волох скористувався загальним тяжким положенням, захопив деякі кошти з державної скарбниці*) і разом з невеликою групою своїх однодумців утік в напрямі на Житомир до большовиків.

Авантюра Волохова була сама по собі дуже дрібною подією. В інших обставинах вона не мала б ніякого впливу на загальне положення. Але в тих умовах, які утворилися в наслідок подій в Проскурові і Старо-Костянтинові, ця авантюра була останнім ударом, що примусив уряд та армію перейти до інших способів боротьби.

*) Під час захоплення Проскурова деякісью армією 22. листопаду уряд встиг вивезти з собою лише незначну кількість ріжких грошових знаків: гривнями і карбованцями — коло 6 мільйонів карб., ріжкою російською паперовою валютою — коло 1½ міл. руб., золотою валютою в переводі на українську по тодішньому курсу приблизно 3½ міл. карбованців (190 тисяч франц. франків і 39 тисяч рос. рублів), коло 30 тисяч царських срібних рублів і з мільйонаsovітських карбованців.

Ці цінності, в запакованих скринях, вже майже під обстрілом ворога, було на підставі моєго розпорядження переложено до валки уряду з валки міністерства фінансів, яким тоді керував покійний А. Маршинський. Міністерство фінансів з технічних причин (в той час як валка уряду находилася на лінії Проскуров—Гусятин, валка міністерства фінансів саме підіважала до Проскурова по лінії Проскуров—Кам'янець) не могло виїхати разом з валкою уряду в напрямі на Гусятин. Переложенні цінності були евакуовані до станції Війтівці під доглядом директора евакуаційного відділу державного банку І. Шарого, І. Паливоди і команданта потягу сотника Вербецького.

На другий день на засіданні ради міністрів під головуванням Петлюри була обрана окрема комісія (в складі: державного секретаря Шрамченка, заступника міністра народної освіти Григорієва, керуючого міністерством люфті телеграфів Паливоди і товарища міністра народного господарства Солодаря) для встановлення суми державних цінностей, що було взято з валки мін-ва фінансів. Зазначені числа подають за актом цієї комісії.

З цих грошей Волох пограбував з державної скарбниці коло 2½ міл. карбованців т. а. «канарейками» і до 30 тисяч срібних царських рублів.

Було оголошено окрему відоому до населення. Петлюра виїхав з Польщі. Армія в порозумінні з урядом направилася в запілля Денкіна: почався «Зимовий похід».

Про намір Петлюри виїхати за кордон я вперше довідався Старо-Костянтинові (27. XI) від генерала Юнакова. В розмові з мною Юнаків зазначив, крім того, що без згоди уряду Петлюра з кордон не поїде. В той самий день там же, в Старо-Костянтинові я довідався про інше, важніше рішення Петлюри, яке очевидно стяло в зв'язку з першим. Пізно вночі перед від'їздом до Любара від несподівано закликав мене до себе. В кімнаті, де відбулася побачення, крім Петлюри, був полковник А. Мельник. В його присутності Петлюра подав мені проект свого листа до уряду, в якому заявляв, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ і тому передає свої уповноваження, я голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм голомуванням. Я категорично відмовився прийняти цю пропозицію, сказавши, що вважаю таке рішення помилковим і шкідливим для Української справи. Мельник відстоював пропозицію Петлюри. Після докладнішої розмови Петлюра взяв свою заяву назад.

В Любарі уряд ухвалив, щоби Петлюра в інтересах державни від'їхав за кордон разом з представниками від уряду: О. Безпалкою і Л. Шрамченком. Але сталося інакше: 5 грудня Петлюра одержав дозвіл на проїзд до Варшави лише для себе, начальника свого штабу та двох своїх осаулів і того ж дня відіхав без представників уряду. Перед самим від'їздом він, на мою пропозицію, призначив М. Омеляновича-Павленка командуючим армією на місце тяжко хорого Василя Тютюнника. Які плани мав Петлюра при від'їзді, мені осталося не відомим. Від'їхав спокійний, мовчазний.

Щодо планів уряду в справі порозуміння з Польщею, то першими часові директиви для нашої місії в Варшаві було дано ще Кам'янці на спільному засіданні Директорії і членів кабінету міністрів 26 вересня*), тобто ще в час повної цілості нашого фронту. Ці директиви були такі:

1. Місія повинна заявити, що договір, підписаний Курдиновським**), а також заяви Пилипчука***) недійсні.

*) На цьому засіданні були присутні: члени Директорії Петлюра, Швець Макаренко, члени кабінету міністрів: Мазепа, Лівіцький, Одрина, Шадлун. Представники галицького уряду: Голубович і Витвицький.

**) Курдиновський — один із урядовців міністерства закордонних справ часів уряду Остапенка. В квітні 1919 р. цей пройдисвіт, не маючи на те ніяких уповноваження, підписав з польським урядом Падеревського договір, згідно з яким віддав Україну під державну зверхність Польщі.

***) Іде мова про самочинну заяву Пилипчука представникам польського уряду в серпні 1919 р., під час перебування його у Варшаві на чолі надзвичайної української місії, що ніби уряд УНР ставиться до справи Галичини цілковій байдуже. Одночасово в газеті «Kurjer Polski» була вміщена не менш «сміливі» розмова Пилипчука з співробітником цієї газети, якому Пилипчук мав заявити що український народ нічого не має проти окупації Галичини Польщею.

2. Серйозні переговори почати з Поляками лише після їх заяви, що вони не будуть підтримувати Денікіна і підпиратимуть Україну.

3. Домагатися, щоб кордонів між Польщею та Україною не встановляти до звільнення всієї України, а заключити поки що військовий договір з тим, що Поляки охоронятимуть наше ліве крило.

4. В найтежчій ситуації йти на уступки Холмщині та Підляшшя і то умовно до скликання Українського Парламенту, який остаточно має вирішити цю справу.

Під час евакуації Кам'янця на останньому засіданні Директорії (15 листопаду) з участю Петлюри, Шевця і Макаренка, а також членів кабінету міністрів: Мазепи, Черкаського, Шрамченка і Красного*) була ухвалена така таємна постанова в зв'язку з писаним докладом голови Варшавської місії А. Лівицького в справі надання йому остаточних директив:

«Маючи на увазі всі умови і обставини, в яких перебуває УНР в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між УНР і Республікою Польською по лінії Бертельемі**) через територію Галичини і по ріці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності — по ріці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд.

Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в справі аграрній — принципу власності, то визнати можливим лише заявити, що остаточне вирішення принципових і ін-

*) Одина на цім засіданні вже не міг бути, бо саме в цей день помер від тифу. Мартос і Шадлун згідно з постановою уряду ще 31 жовтня виїхали до Румунії в справах військового постачання. Між ішшим, на цьому засіданні були ухвалені відомі уповноваження членам Директорії Макаренкові і Шевцеві, які, здається, тогож дня виїхали за кордон.

**) Лівія Бертельемі була запропонована галицькому урядові 28. лютого 1919 року комісією держав Антанти, що складалася з представників Англії, Франції, Америки та Італії під головуванням французького генерала Бертельемі. Ця комісія з дорученням Паризької Мирової Конференції була у Львові і старалася допомогти заключенню польсько-українського перемирря. Для цього комісія запропонувала демаркаційну лінію, що приблизно відповідала тодішній лінії фронту між українською і польською арміями, Галицький державний секретарят відмовився принять умови комісії Бертельемі, і тому перемиря не було підписано.

З приводу цього відповідальний делегат з боку галицького уряду на цих переговорах з комісією Антанти М. Лозинський в своїй книзі «Галичина в рр. 1918—1920» (Відень 1922) пише: «Можливо, якби Петлюра (який тоді приїхав до Галичини і з яким галицький уряд 27. лютого мав нараду в цій справі I. M.) був поставив рішуче домагання, що в інтересі цілої Української Народної Республіки треба конче покінчити війну з Польщею і тому треба безумовно підчинитися рішенню комісії Антанти, то це було б поважним аргументом за приняття проекту перемиря, бо Петлюра користувався тоді великим авторитетом».

Чи було так чи інакше, я не можу напевно сказати, але наперед уряд в тій тяжкій ситуації, що утворилася для цілої української справи в наслідок листопадової катастрофи, одноголосно пристав на лінію Бертельемі, як максимальну умову щодо українських західних земель при переговорах з Польщею.

ших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише Парламенту УНР».

Цих директив уряд більше не міняв, і вони залишилися в силі до кінця існування кабінету під моїм головуванням.

Яку політику провадив уряд після від'їзду Петлюри за кордон?

Рішення про «Зимовий похід» було прийнято урядом з участю Петлюри 4 грудня в Новій Чорторії. На другий день там же відбулося засідання уряду з участю Петлюри, командуючого армією Вас. Тютюнника і всіх командуючих групами: М. Омеляновича-Павленка, Є. Коновалця, Ю. Тютюнника, О. Загродського, В. Трутенка.

Із докладів командуючих групами виявилось, що рішення уряду цілком відповідає настроям армії. Лише Коновалець заявив, що група Січових Стрільців демобілізується, бо Січові Стрільці не бачать доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських.

В кінці засідання я оголосив ухвалену урядом відозву до населення та війська. Розійшися з тим, щоб зійтися знову на спільну нараду через два дні для остаточного вирішення плану військових операцій та способу зв'язку між урядом і військом.

Під час цеї останньої спільної наради уряду й представників армії (6. XII) в Новій Чорторії, на який Петлюра вже не був присутній, було вирішено, щоб уряд не іздив з армією, аби тим не притягати уваги більшовиків. До кожної дивізії урядом були делеговані політичні референти. Умовилися, що представники уряду і армії в міру потреби будуть з'їздитися для взаємного контакту.

Відважний крок, на який пішли український уряд і армія, був правильно розчисленний. Зимовий похід, що провадився в найтяжчих умовах, показав, що ідея незалежної України, за яку проводилася боротьба в 1919 р., мала реальний ґрунт в широких масах на Україні, що між українським урядом і народніми масами існував тісний зв'язок.

З приводу цього один із учасників Зимового походу писав в 1921 році: «Період між 6 грудня 1919 р. і 6 травня 1920 р. був огнем і пробою льозунгів Української Народної Республіки. І коли армія, борючись за ідею визволення, за незалежну демократичну республіку, півроку змогла держатися в тилу у ворогів і не розпалася, а протибно, зміцнилася, пронесла успішно свою ідею через всю Україну, то це показує на велику піддержку народу, який цю армію зводягав, годував і всякими способами їй допомагав. Недаром у всіх учасників цього українського «Анабазису», при згадці про похід 6-го грудня, молодим огнем сяють очі: то незабутні картини святочної зустрічі з військом народом встають в їх памяті.

«Армія побувала в багатьох городах і селах України, і це було реальним доказом живучості української визвольної ідеї. Вона була ферментом відродження і боротьби українського народу за визволення з-під окупації. І не дурно цей фермент «бродив» у розбур-

ханій стихії українських народніх мас. Він допоміг кристалізації державно-політичної думки серед них.

«В цьому полягає історичне значіння цього багатого на революційні події періоду» («Вільна Україна», Львів).

Протягом Зимового походу уряд (правда, в неповному складі) мав троє засідань. Перше засідання відбулося в м. Літині в кінці грудня. Воно цікаве для характеристики політичних настроїв есерів в той час. Із Нової Чорторії я виїхав до Липовця, де по умові відбулася моя перша зустріч з представниками армії. Повернувшись до Вінниці, яка доживала останні дні денікінської влади, я довідався, що в м. Хмельнику, Літинського повіту, есери, члени уряду, на чолі з Черкаським, Паливодою і галицьким радикалом Макухом утворили «Раду Республіки», як «верховну владу» замісць Директорії. Щоб ліквідувати цю затню (інакше на цей крок есерів не можна було дивитися*), я призначив на 25 грудня в Літині засідання членів уряду, що в той час перебували в районі Вінниці. Для участі в засіданні було покликано всіх 12 членів «нової влади» на чолі з її головою І. Лизанівським**), а також представників наддніпрянської та галицької армії, що за день перед тим підписали договір про нове з'єднання цих армій. Із членів уряду, крім мене, були присутні: Безпалко, Черкаський, Паливода і як товариш міністра — Макух. Після поданих мною інформацій про загальне положення та про діяльність армії й уряду, есери погодилися на негайну ліквідацію «Ради Республіки» з умовою, що в найближчому часі буде скликано передпарламент, перед яким Директорія мала скласти свої уповноваження. Умова була прийнята, бо на цьому стояли і соціальні-демократи. Негайно було скликано засідання уряду у Вінниці в тому самому складі. На цьому засіданні було утворено для вироблення статуту передпарламенту і переведення виборів спеціальну комісію в складі: Д. Сухенка (с.-р.), П. Феденка (с.-д.), Миколи Балицького (галицький радикал) і О. Шадилова (селянська спілка). Далі було затверджено акт злуки двох армій, який був підписаний 24 грудня у Вінниці, і з приводу цього видано відозву до населення і війська.

Більш важливий характер мали засідання уряду в Кам'янці, також з моєю участю, в лютому р. 1920, куди я приїхав з Гайсина для встановлення зв'язку з членами уряду, що перебували за кордоном. Між іншим під час цих засідань з учасниками їх трапилася «пригода», про яку слід згадати.

До Кам'янця, який був зайнятий поляками, я приїхав і жив там пслегально. Сталося так, що за кілька днів до моого від'їзду туди приїхав польський міністр в справах «східних кресів» Мінкевич. В призпащечу годину він прийшов на помешкання уповноваженого на-

*) «Рада Республіки» в кількості 12 чоловік була обрана зібраним з 18 чоловік. Отже вибирали самих себе.

**) Склад «Ради Республіки» був такий: Макух, Сумнєвич, Паливода, Пашук, М. Балицький, Сухенко, Феденко (був обраний заочно, без його згоди) і від галицької армії — Гірняк. Okрім того: Шадилів, Черкаський, Лизанівський і О. Безпалко (також обраний заочно, без його згоди).

шого уряду І.Огієнка, щоб зробити мені візиту. Я не бачив ніякої потреби в такій зустрічі і тому попросив Огієнка передати Мінкевичу, що, з причин свого нелегального перебування в Кам'янці, прийняти його не можу. Мінкевич образився і вимагав від мене сatisфакції. Я ніякої сatisфакції не дав. В той же день майже всі члени уряду, що знаходилися в Кам'янці (Лівицький, Огієнко, Безпалко і я) були затримані польською владою під домашнім арештом. Ображена амбіція Мінкевича була задоволена. На другий день арешт було знято, але Мінкевич в пояснення «непорозуміння» заявив, що затримання було зроблено через запідохріння нас в зносинах з большовиками.

Незадовго перед цим, в одній із українських газет в Кам'янці з'явилася була замітка, що до Кам'янця приїхав Винниченко для нарад з представниками українського правительства. Розуміється, Винниченко до Кам'янця не приїхав, але я справді одержав в цей час від нього такого листа (з 7. січня 1920 р.): «Шановний товариш! В закордонних газетах є чутки, що Ви і т. Безпалко викликаєте мене. Такі самі чутки є, що мене викликають т. Ткаченко і С. Мазуренко. Коли я одержу точніші відомості про те, що дійсно моя присутність потрібна, я зараз же виїду, хоч надзвичайно важко обратися. В кожнім разі, коли б я мав певність, що я там необхідний, то пішов би на всі труднощі і навіть ризик для життя. А так..., не маючи нічого певного, мушу сидіти і ждати. Коли справді Ви мене викликаєте, то прошу мати на увазі, що я стою цілком на ґрунті комуністичної програми. І не тільки тактично, але й принципово. З партії соціаль-демократів я виступив. Чи не можете Ви вислати до мене й цілої нашої групи якогось післанця, щоб він поінформував нас докладніше про стан річей. Можливо, що я незабаром дістану інформації про Київ і тоді, в залежності від них, рушу на Україну. Отже, можливо, до побачення хутко.

Сердечний привіт В. Винниченко».

Цей лист цікавий для характеристики Винниченка, як політика: з якою надзвичайною легкістю він міняє свої погляди і грається принципами й програмами!

Вертаючися до засідань уряду, треба сказати, що в цей час в Кам'янці не було ні одного члена уряду есера, крім відповідальних представників цеї партії В. Голубовича і А. Степаненка. В порозумінні з ними були ухвалені всі головніші постанови уряду. Найважнішою з них був «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства УНР», прийнятий 14 лютого на засіданні з участю: І. Мазепи, А. Лівицького, М. Шадлуна, О. Безпалка*) і І. Огієнка.

Цей закон торкався головним чином унормування взаємовідносин між армією, Директорією та урядом. Факти постійного втру-

*) О. Безпалко в цей час перебував в Кам'янці проїздом за кордон, куди він був делегований урядом для виконання політичних доручень.

чання членів Директорії в справи управління окремими міністерствами, а також армією, як я зазначав, були відомі ще з Києва. Соціалістичний урядувесь час, починаючи з Рівного, вживав заходів для полагодження цієї справи. З ріжких причин, головно через відсутність законодатного органу, цього не вдалося зробити. Під час безпереривних зносин з представниками нашої армії та громадянства, які я мав після Любара, я особливо переконався, що причин наших неудач в р. 1919 треба шукати не тільки в загальних несприятливих умовах нашої боротьби в цю добу, але, до певної міри, також в дефектах нашого загального управління. В Кам'янці, коли я приїхав туди, такий погляд поділяли всі, хто брав активну участь в нашій останній боротьбі.

«Тимчасовий закон» мав у собі такі головні положення:

1. По відновленню урядового центру негайно скликається передпарламент («Державна Народна Рада»);
2. До того часу Директорія здійснює свою владу виключно через раду і кабінет міністрів;

3. Голові Директорії, як головному отаману, належить верховне представництво військ УНР. Для командування дієвою армією призначається головним отаманом по предложеню голови ради міністрів і військового міністра головнокомандуючий дієвою армією з правами, які зазначені порафрами 90—100 положення про польове управління військ УНР.

4. Для координації діяльності фронту і тилу утворюється в місії перебування штабу головного командуючого військова рада на чолі з головнокомандуючим дієвою армією в складі членів: військового міністра або його заступника, начальника штабу головнокомандуючого дієвою армією, представника від головного отамана і одного від кабінету міністрів.

Есери домагалися знову скасування Директорії. Лише після спільніх нарад вони в окремій резолюції заявили, що голова Директорії до скликання передпарламенту лишається для репрезентації верховної влади. Щож до членів Директорії Шевця та Макаренка, то вони пропонували визнати, що ці особи остаточно вибули з Директорії, в кожному разі вимагали негайного позбавлення їх уповноважень, що були дані їм 15 листопаду 1919 року в Кам'янці. Останні есери мотивували інтересами «більш певного представництва» УНР за кордоном. Річ в тому, що А. Степаненко і В. Голубович нездовго перед тим приїхали з Варшави і оповідали, як Швець і Макаренко своїми хаотичними розпорядженнями вносять велике безладдя в діяльність наших місій за кордоном. Про це берлінський посол Порш в одному зі своїх офіційних докладів до Петлюри, наприклад, писав: «Не вважаючи на дуже обмежені повновластя, видані Директорією, Швець і Макаренко, особливо Макаренко, плинуть дуже широку роботу поза межами своїх повновласті. Величезні грошові видатки, обіцянки направо і наліво, іменування людей на відповідальні посади, — все це в недовгому часі

повинно нас страшно скомпромітувати і загрожує створити ще більшу панаму, ніж та, яку ми мали від фінансової агентури. В цій справі треба вжити екстренно найрішучих ліквідаційних мір».

Міністр фінансів Мартос, що перебував тоді за кордоном, також вимагав негайного відкликання всіх уповноважень, виданих членам Директорії Шевцеві й Макаренкові. Як на доказ їх руїнницької діяльності, він в своєму докладі до Петлюри між іншим указував на такі розпорядження Макаренка, що виходили за межі його компетенції:

1. Призначення принца Гогенлоє консультантом при нашім міністерстві закордонних справ з гарантією йому в будучності посади українського посла в одній з великих держав Європи.

2. Видача Микиті Шаповалові з військового фонду 100.000 німецьких марок на культурно-просвітню роботу на Угорській Україні, при чому Мартос зазначав, що Шаповал «дивиться на це лише, як на початкову видачу, сподіваючися в будучому одержати кілька мильйонів».

3. Асигнування 600.000 корон на видання книги Рудницького.

4. Асигнування 500.000 корон товариству «Дзвін» і т. д.

Про зміст цих листів Порша і Мартоса я довідався пізніше, коли разом з армією повернувся із Зимового походу. Та вже під час моого перебування в Кам'янці було досить даних для обговорення урядом цієї справи. Тому, одночасно з «Тимчасовим законом» уряд ухвалив окрему постанову, в якій говорилося, що з оголошенням цього закону гаснуть уповноваження, дані членам Директорії Макаренкові і Шевцеві 15 листопаду 1919 року.

«Тимчасовий закон» не касував Директорії, як такої, залишаючи в її складі Шевця і Макаренка, лише ставив певні обмеження щодо втручання членів Директорії в справи управління. Це осталоє мало велике значіння, зокрема в справах управління армією. Для доказу наведу такий факт. Коли я в середині лютого віїхав із Кам'янця до армії, то в Могилеві здібався з пол. О. Удовиченком, був. командиром 3-ої дивізії нашої армії. Під час листопадової катастрофи він залишився хорій на тиф у Проскурові, звідки денікінці вивезли його до Одеси. Тепер він пробирається із Одеси за кордон. В районі Могилів—Ямпіль в цей час було безвладдя. Панував протиболіпшовицький настрій. Я запропонував Удовиченкові організувати в цім районі окрему нашу бригаду і вступити в контакт з полковником Шандруком, що в цей час переводив аналогічне формування в районі Кам'янця. Удовиченко рішуче відмовився. Він заявив, що на підставі попереднього досвіду втратив всяку віру в можливість більш успішного ведення боротьби нашими силами. Зauważення Удовиченка щодо дефектів в організації попередньої боротьби торкалися головно взаємовідносин між армією та урядом. Я сказав Удовиченкові, що цілком поділяю його думки. Далі поінформував його, що уряд тількищо ухвалив в Кам'янці закон, який власне має на меті усунути ці дефекти. Після докладніших інформацій він погодився мою пропозицію прийняти.

Ще в Кам'янці, після ухвали «Тимчасового закону», я написав Петлюрі докладного листа, в якому, між іншим, зазначав: «Нема вояка в армії і нема українського громадянина, приймавшого участь в нашій державній роботі, які б з тоном зневір'я в саму справу не критикували і не ганьбили тої системи загального управління і особливо організації армії та її заохочення, які практикувалися у нас досі. Загальна вимога — негайне усунення дефектів щодо армії і притягнення до фактичного керування армією відповідних фахових сил. Директорія, як верховна влада, серед населення втратила свою популярність, чікто її не знає, популярніше лише Ваше ім'я. Всюди висловлюються за негайне скликання хочби тимчасового законодатного тіла для тіsnішого зв'язку уряду з народом.

«Приймаючи на увагу все це, кабінет міністрів ухвалив «Тимчасовий закон про форми державного устрою», який передається Вам на затвердження. Цей закон прийнятий в порозумінні майже з усіма українськими та жидівськими соціалістичними партіями, більшість яких досить рішуче домагалася скасування Директорії взагалі. Лише мотивами міжнародного характеру доводилося аргументувати шкідливість такої позиції для даного моменту.

«Зазначений закон є мінімум, на якому зійшлися згадані політичні партії і на якому лише можливо співіділання їх в державній роботі. Я особисто разом з моїми товаришами по партії і по кабінету переконаний, що без негайного переведення в життя цього закону ми своїх старих помилок не виправимо і українську справу вперед не посунемо».

Після повернення із Зимового походу я візнав, що Петлюра «Тимчасового закону» не затвердив. Починаючи від кінця лютого і до 6 травня я перебував на Україні, головним чином, на Херсонщині та Київщині, в цілях зв'язку з армією УНР і не мав жадних зносин ні з Кам'янцем, де мене заступав Шадлун, ні з Петлюрою. Всі листи, датовані за цей час на мое імя від Петлюри і ін., я одержав лише на початку травня в Могилеві. Тоді ж я вперше довідався про договір з Польщею. Зміст договора виходив далеко за межі директив, які мала наша варшавська місія від уряду і про які я згадував вище. Помимо територіальних уступок, сама ідея закликання на Україну польського війська суперечила поглядам правительства на цю справу. Між іншим, також в згаданому листі до Петлюри із Кам'янця я виразно зазначив, що в згоді зі своєю партією, рішуче висловлююся проти запрошення чужоземних військ на територію України в яких би то не було цілях.

По приїзді до Вінниці, я, в імені всього уряду, 19 травня подав демісію. На одному з останніх засідань уряду, який відходив, між іншим, було ухвалено: скасувати згадувані уповноваження членам Директорії Макаренкові та Шевцеві і викликати їх для праці на Україну.

Серед умов, на яких с.-д. дали згоду на вступ до нового уряду В. Прокоповича, між іншим, були такі:

1. негайне скликання передпарляменту і
2. негайне унормування законодатним шляхом взаємовідносин між Директорією і урядом.

Передпарламент, з огляду на обставини, так і не був скликаний: 8-го червня була евакуована Вінниця, а на початку липня уряд і армія відступили на територію Польщі. Взаємовідносини між урядом і Директорією були нарешті ureгульовані вже в кінці 1920 р. (після виходу с.-д. із уряду) окремим законом, але з значними змінами в порівнянні з «Тимчасовим законом» 14 лютого. Наприклад, уступи, що торкалися армії, зокрема прав головного отамана і головнокомандуючого армією і ін., про які я говорив вище, було викинуто цілком і т. д. Правда, з переходом за кордон все цетратило своє актуальне значення.

Підводячи підсумки всьому сказаному, треба зауважити слідуюче: в ту добу, за масового виїзду активних українських сил за кордон та переходу інших до большовиків, а також при відсутності постійного законодатного органу, Петлюра був єдиним широко популярним в масах українського народу національним провідником, що твердо йшов шляхом боротьби за незалежну українську державу. Соціалістичний уряд, без сумніву, мав на нього досить сильний вплив, але цей вплив не був абсолютний: там, де Петлюра був перевонаний в іншому, він ішов своїм самостійним шляхом, робив політику на власну відповідальність. Це було головне джерело розходження між ним та соціалістичним урядом, особливо в питаннях загального управління республікою та міжнародної політики.

Не вважаючи на все це, Петлюра бачив і цінив працю соціалістичного уряду. Між іншим, це він висловив також в своєму останньому офіційному листі до мене, який я одержав в кінці травня 1920 р. перед передачею справ новому урядові В. Прокоповича. В цім листі він від імені республіки висловлював подяку соціалістичному урядові за переведену ним «велику історичну державну працю».

Можна ріжно ставитися до українських соціалістичних партій та до їх ідеології. Але фактом є, що соціалістична урядова коаліція року 1919-го, при всій своїй внутрішній неміцності та перебоях в праці, що є характерне для багатьох політичних коаліцій навіть у високорозвинених країнах, все ж дійсно зробила не мало для змінення нашої визвольної боротьби.

В політиці внутрішній було покінчено з анархією, що повстала в результаті розкладу сил, які взяли участь в повстанні проти Скоропадського. Реорганізацією армії й заведенням військової інспекції було приборкано стаманчину і припинено погромні експресії. Притягненням українських революційних елементів до співпраці з урядом було досягнуто встановлення певного контакту з повстанськими масами по той бік фронту і т. д. Найголовніше ж: послідовною демократичною політикою вдалося зберегти прапор Української

родньої Республіки незаплямованим навіть в найтяжчому добу
иходу на Україну чорних реакційних сил — армії Денікіна. В об-
цинах великого революційного руху на Україні цим було утво-
рю міцний ґрунт для швидкого оформлення та кристалізації на-
ціонально-політичної свідомості українського народу.

Протягом цілого року точилася безперестанна вперта боротьба
незалежну українську республіку. Величезних жертв коштувала
боротьба. Тисячі й тисячі родин українських оплакують своїх
нів і батьків, що саме в цей історичний д e' я т n a d ц я t i й rік
полягли в боротьбі за велику ідею Вільної України. Сломин про ці
жкі криваві жертви не зітретися, поки живе український народ.
боротьба пробудила і зміцнила свідомість українського народу
нації, а її відгуки дійшли далеко за межі України, звернувши
агу широкого світу на українську проблему.

П. Феденко.

Повстання нації.

Ще не прийшов час писати всебічну «об'єктивну» історію революційних подій на Україні. Але ми, учасники й свідки тих подій, можемо дати матеріал для майбутнього історика. У цьому полягає відповідальне завдання кожної людини, в будь-якій мірі причетної до того великого дійства, що відбулося на Україні тому десять років*).

Року 1918 і 1919 були рішаючими для долі багатьох народів Центральної й Східної Європи. На місці розвалених монархій — Росії та Австро-Угорщини — повсталі нові національні держави, як Югославія, Чехословаччина, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія, Грузія та інші. Ці народи використали вигідні для них міжнародні обставини. Український народ теж, згідно з «духом часу», взявся до будування незалежної держави. Але труднощі, з якими зустріліся будівничі української держави, були непорівняно більші, завдання ширіші, ніж у інших народів, а українські організовані політичні сили незмірно менші, ніж того потрібував момент.

Український народ вступив до революції 1917 року, як «неісторична нація». Протягом своєї історії український народ загубив випрі верстви, які в минулому творили історію. Шляхта (дворянство), потомки козацької старшини на Лівобережній Україні, була зруїсифікована, а на Правобережжі та в Галичині зполіщена. В значній мірі те саме сталося з міщенством.

Недорозвинена економічно, Україна й політично являла образ «землі неустроеної», бо майже не мала масових політичних організацій аж до революції 1917 року. Тому й революція на Україні не набрала організованих форм, а терпіла катаклізми. Можемо говорити про загальну непідготованість України до тих великих подій, які почалися 1917 року. Український народ — «народ селян, робітни-

*) Хоч я й був членом Центральної Ради, але мені довелося тільки один раз протягом 1917—1918 років бути присутнім на її засіданнях. Обставини так складалися, що я мусів перебувати в Катеринославі, редакуючи органи української соціяль-демократичної партії — «Наше Слово», «Голос Робітника», а потім «Наша справа». З січня 1919 року мені прийшлося стати більше до загальноукраїнських подій, і тому я, головним чином, спиняю свою увагу на історії 1919 року.

ків, трудящого люду» (вираз першого універсалу Центральної Ради) — був ще до певної міри етнографічною масою, яка забула, «хто ми, що ми, чиїх батьків»... Серед цієї несвідомої маси, як тонассенська плівка, плавала невеличка числом і не найвищої кваліфікації інтелігенція українська. Аж чудно тепер читати брошуру проф. Михайла Грушевського, голови Центральної Ради, звернену до українських селян і робітників, під таким заголовком: «Хто такі українці і чого вони хочуть». Уявити собі, наприклад, що будівничі нових держав — Чехословаччини та Польщі — Масарик чи Пілсудський — писали б подібні брошури «для народу» — «хто такі чехи (чи поляки) і чого вони хочуть»... Але на Україні в 1917 році ця усвідомительна, «будітельська» робота була чи не найголовнішим завданням першого українського парламенту — Центральної Ради.

Під впливом революційних подій зростала національна свідомість в українському народі, збільшувалася також політична активність українських партій. Але величезні завдання, які стояли перед Україною, переросли силу українських політичних організацій*).

Особливу роль тут відіграв конфлікт демократичної України з російським большовизмом. В боротьбі Центральної Ради з большовицькою Росією перемогу одержав большовізм.

Прихід австро-німецької збройної сили і фактична окупація України в 1918 р. відбилися від'ємно на дальшому розвитку українського визвольного руху. Силою монархічної Німеччини на Україні було скасовано республіканський устрій і заведено диктатуру російсько-польського поміщицтва. «Плебейська» українська нація не мала в собі поміщицтва, співзвучного з пруським юнкерством, і тому після розгону Центральної Ради на Україні запанував протиціональний режим П. Скоропадського.

Період з 29 квітня до 15 листопаду 1918 року зробив українському рухові незміrnу шкоду. Іменем «Української Держави» чужонациональне поміщицтво керувало непрасною країною, як хотіло, задовольняючи свою клясову й національну ненависть до «народу селян і робітників» і жадобу помсти за розділену між селянством землю. Різні «карні відділи» бродили по українських селах,

*) До невдач української визвольної боротьби рр. 1917—1920 спричинилися ще надзвичайно несприятливі міжнародні обставини. Україна, яка відогравала в XVII—XVIII століттях помітну роль в європейському «концепті держав», протягом XIX віку була призабута в політичному світі. Доводилося та ще, на жаль, і тепер доводиться світові «відкривати» факт існування українського народу. Під упливом постійної протиукраїнської пропаганди сильніших сусідів складалися погляди на українську проблему, як на щось штучне, викликане закордонними інтригами (prusька, австрійська, польська, навіть турецька «інтриги»). Розуміється, ця неясність української справи в очах закордонних чинників ніяк не сприяла успіхові української визвольної боротьби. Безперечно, повстання перечислених угорі нових держав було наслідком перемоги Антанти, без чого ці нові держави не могли б утворитися. Щож до проблеми самостійної України, то її ні Центральні держави, ані держави Антанти поважно не ставили; навпаки, і та й друга коаліція поматала Росії або Польщі в боротьбі проти українців.

грабували, убивали, арештовували все, що було активне й політично свідоме. На довершення лиха ці агенти гетьманської влади проголосували катованим селянам, що то іх «Україна б'є»... Цей період знищання й провокацій збив з пантелику багатьох українських селян і робітників, які ще недавно перед тим боролися з зброєю в руках проти російського большовизму. «Як така Україна, то не хочемо України», — ці голоси почули з українського села пп. Раковський і Мануїльський, що були делегатами совітської Росії на «російсько-українській мирній конференції» в Києві року 1918.

Панування Скоропадського привело до величезного зросту большовицьких настроїв на Україні. Зокрема селянин почали дуже прислухатися до підшептів комуністичних агентів; та й без цього режим реакції на Україні був фактично найдужчою пропагандою большовизму. Не вважаючи на сильні німецькі й австрійські окупатори армії, українські маси хвилювалися, й це хвилювання часто виявлялося у формі кріавих повстань: на Правобічній Україні вибухло повстання в Звенигородськім та в Таращанськім повітах, на Лівобережжі — на Катеринославщині — селянство йшло за анархістом Махном.

Все це не віщувало нічого доброго для режиму Скоропадського. В значній мірі зі страху перед масовим революційним рухом на Україні Скоропадський завершив своє гетьманування актом 14 листопада 1918 року, яким було проголошено федерацію України з Росією Денікіна—Краснова.

Вже на західнім фронті між Німеччиною та державами Антанти війна скінчилася. На місці Австро-Угорщини повстали нові держави. В Східній Галичині проголошено було Західно-Українську Республіку. В цих обставинах революційний переворот Директорії був актом неминучим: це була єдина можлива тоді спроба для того, щоб вибрати Україні волю національну та землю для селянських мас, про яку ті мріяли цілі століття.

Національний Український Союз, іменем якого Директорія почала революцію проти Скоропадського й російських добровольців, що засіли в Києві, був сам по собі напівдику створеною організацією. Вибравши Директорію, Національний Союз зник з обрію, перестав грати будь-яку роль в політиці того органу, що з Національного Союзу вийшов, — Директорії. Самий склад Директорії був у значній мірі випадковий. Петлюра та Винниченко були й раніше відомі, як політичні діячі, але Андрієвський, Макаренко, Швець — це були нові люди, що перед тим в політиці ніякої ролі не грали.

Повстання Директорії не могло похвалитися доброю організацією й викінченим політичним планом. Українські політичні партії за сім з половиною місяців панування Скоропадського потерпіли велику шкоду і людьми й морально.

Треба тут зазначити, що Центральні держави напевні захопили б Україну і без Берестейського договору, бо на Україну вони дивилися, як на потрібну їм «хлібну комору»: до певної міри Берестейський мир уявлявся діячам Центральної Ради лише необ-

хідним злом, — нехай краще йдуть на Україну на підставі договору, ніж просто, без усяких умов; але реакція, заведена військом Центральних держав на Україні була прийнята народніми масами, як наслідок політики Центральної Ради, бо вона, мовляв, «привела німців». Тим то під час повстання Директорії й перед ним ніхто в українських політичних кругах не хотів і слухати про відповлення Центральної Ради. Клич «Центральна Рада» не зустрів би сприятливого відгуку в народніх масах України. Особа голови Центральної Ради Михайла Грушевського втратила свою колишню популярність. Довелося творити нову організацію, зовсім з іншою назвою та з іншим складом — Директорію. Традиція Центральної Ради була перервана.

Наспіх створений провідний орган революції не мав певного політичного плану. Що було ясно всім учасникам того руху, — це конечність скинути режим Скоропадського й російських добровольців. А що робити далі, — «буде видко». Тому то перші кроки Директорії, її накази й розпорядження не мали систематичного характеру. Навіть на конкретні вимоги революційного дня Директорія не встигала вчасно відповісти. Поставлена силою революційних мас на чолі величезного руху, в своїй більшості селянського, Директорія ніби не зважалась виявити бажань цих мас, зформулювати їх у законах чи декретах, щоб кожний учасник боротьби знов, за що він бореться. Найпекучішу справу — земельну — Директорія відкладала до остаточної перемоги над Скоропадським. Справді, закон Директорії про землю був виданий у Києві аж у січні 1919 року, через два місяці після початку повстання. За цей час большовики встигли провести агітацію на Україні проти Директорії, яка ніби «не хоче» дати землі селянам. Але на початках повстання захоплення революційних мас було дуже велике, і до кожного слова Директорії маси уважно прислухалися. Не було у Директорії единого плану і щодо організації Центральної влади. Про скликання розігнаної німецькою військовою силою Центральної Ради ніхто з українських політичних діячів, окрім М. Грушевського, не ставив і питання. Директорія бажала скликати народне представництво, але її тут були великі хитання, на яких підставах це народне представництво вибирати.

Особливо тяжко було надати революції організованих форм у такий момент ще й тому, що повстання було почато не в центрі, а на периферії, — з Білої Церкви. Боротьба за Київ, що тривала цілий місяць, не давала часу для адміністративної й організаційно-політичної роботи. Центри політичних партій залишалися в Києві. Так само в Києві перебували й значні кадри української інтелігенції, які могли активно працювати в адміністративному апараті.

Вступивши до Києва, Директорія вже мала готовий план — скликати Трудовий Конгрес на основі спрощеного виборного права, так званої «урізаної демократії». Власне й Центральна Рада не була вибрана загальним голусованням — отже в ідеї Трудового Конгресу не було нічого нового.

Але кинувши в маси гасло Трудового Конгресу, до якого мали право вибирати лише селянє, робітники та «трудова інтелігенція», з винятком поміщиків і капіталістів, Директорія сама не була певна, яких форм і характеру набере той Трудовий Конгрес. Бо все одно большовицькі агітатори всюди проповідували, що треба завести соціальну владу, а що Трудовий Конгрес — це «вигадка буржуазії». Тому, з огляду на неперевірені настрої мас, дехто побоювався, що обраний на основі «щербатої демократії» Трудовий Конгрес просто проголосить радянську владу, скасув Директорію і передасть правління комуністичним комісарам.

В українських політичних партіях у той момент помітно було велику дезорієнтованість. Найбільша українська партія, соціаліст-революціонери, розбилися на кільки течій, і кожна течія «текла» самостійно. Соціаль-демократія теж мала у себе ліве крило з нахилом до радянства. Політична одноднівка, соціалісти-самостійники, не мали виразного обличчя, їм бракувало будь-якої політичної школи й досвіду. До цієї партії призначалися всякі отамани. Ці три партії взяли участь у повстанні проти Скоропадського і мали своїх членів у Директорії. Партії соціаль-федералістів та хліборобів-демократів не мали впливу на політику Директорії; с.-ф. брали участь у правительстві, яке склав с.-д. Чехівський у Києві після перемоги Директорії.

Російські політичні партії на Україні аж тепер, після успіху революції проти Скоропадського, зробленої українськими силами, побачили реальну вагу українського політичного руху. Щодо російських с.-р., то вони самі готували повстання проти Скоропадського, але відмовилися від цього плану з тих причин, що Скоропадський сам приєднався до «єдиної неділімої Росії».

Успіх революційного українського руху в боротьбі з Скоропадським був великою несподіванкою для російських політичних партій. Безперечну прихильність і співчуття зустрів переворот Директорії між жидівськими соціалістичними партіями. Але й тут так само, як і в рядах українських соціалістичних партій, загальну увагу притягали тодішні події в Німеччині та в Центральній Європі взагалі.

В Німеччині в той саме час відбувалися повстання комуністів проти соціаль-демократичного правительства. Багатьом здавалося, що в Німеччині запанує диктатура комуністів. Примара всеєвропейської перемоги большовизму сугestивно впливала на всі політичні партії на Україні й паралізувала волю до боротьби з большовизмом московським. Переоцінка можливостей революції в Німеччині та в Австро-Угорщині рішучо вплинула на погляди навіть тих соціалістів, які розуміли цілком добре, що на відсталому аграрному Сході Європи соціалізм нездійснений. Але надії на те, що високо-індустріалізовані країни Західної Європи візьмуть ініціативу соціалістичної перебудови, дадуть приклад і помогуть відсталим країнам прискорити економічний розвій, зробили цілу революцію в головах,

особливо після такого грандіозного перевороту, як повстання Директорії. Почалося полівіння певних груп до большовизму.

В січні 1919 року відбувся в Києві шостий конгрес української соціаль-демократичної партії. Про перебіг цього конгресу ширше українське громадянство майже нічого не знає. Цей конгрес в історії української визвольної боротьби 1919 р. відіграв визначну роль. Українська соціаль-демократія була одною з найстарших між українськими партіями. З її рядів вийшли провідники листопадового повстання проти Скоропадського — Петлюра й Винниченко. Визначну роль в цій революції відіграли й інші члени с.-д. партії. Напр., революційний комітет, що в грудні 1918 р. підготував повстання проти влади Скоропадського в самому Києві, складався з самих соціаль-демократів — В. Чехівського, Г. Горобця, М. Галаґана, А. Драгомирецького, А. Пісоцького, Н. Завгороднього та М. Марченка.

Зрозуміла річ, що до голосу цієї партії прислухалися, бо, окрім Директорії, українська соціаль-демократія мала велику вагу також у раді міністрів УНР.

На Володимирській вулиці відкрито було конгрес партії вранці 9. січня. За голову було обрано Д. Антоновича. Ще перед з'їздом вияснилось, що частина тодішнього центрального комітету партії схиляється до совітської платформи. Настрої з'їзду поділилися з першого дня конгресу. Фактично головна боротьба пройшла між «Киянами» та «Катеринославцями». «Кияне» — з М. Ткаченком, А. Пісоцьким, М. Авдієнком та А. Драгомирецьким на чолі — доводили, що єдиний вихід для партії в ту хвилину був перехід на радянську платформу. Навіть найбільше освічений між цими «радянцями» Пісоцький не дав у своєму рефераті аналізу політичного положення України. Чудно згадувати тепер, але тоді це була ціла трагедія чути від ідеологів радянства на конгресі партії, що треба стати на совітську платформу, бо, мовляв, «в Трипіллі козаки Зеленого хотять радянської влади й заявляють: «ми большовики». «Катеринославці» — І. Мазепа, І. Романченко, та автор цеї статі — доказували інше. Фактами вони збивали цю дивну аргументацію «від Зеленого», доводили, що соціаль-демократія повинна бачити об'єктивний хід подій, а не плектатись слідом за скороминучими настроїми «козаків Зеленого», які самі не знають, чого їм треба. Для характеристики конгресу партії треба особливо відзначити той факт, що власне тодішні лідери партії не мали певного погляду на політичну ситуацію й замісць того, щоб сказати свою думку з'їздові, ждали, що ім з'їзд скаже. Винниченко прийшов на партійний конгрес тільки наприкінці, коли вже вияснилося, що більшість твердо стоїть на платформі демократії і за совітськими кличами не піде.

У своїй промові, проголошений з великим піднесенням, Винниченко гостро напав на «ліву» частину з'їзду, докорявшися за утопізм. Він глузував із совітської системи, цітуючи слова якогось бальновицького діяча, котрий прирівнював політичну правосильність громадян у Росії так: «голос одного робітника металіста рівний голосам чотирнадцятьох куховарок». На з'їзді ця промова Винниченка зробила

велике вражіння. Після промови до нього підбіг М. Авдієнко, Винниченків «джура»: «Володимире Кириловичу, що ви наговорили? Та це ж зовсім іс те, що я від вас чув ще зовсім недавно!» — «Ага, так і ти, Михайле, проти мене? — гукнув Винниченко — це й ти за совіти?». — «Та ви ж самі мене так інформували, а я вас слухав», — була Авдієнкова відповідь.

Рішуча позиція більшості конгресу вплинула на Винниченка так, що він загрожував карами всім тим елементам, які вестимуть большовицьку пропаганду. Другий тодішній лідер партії М. Порш теж хитався, не вірив у большовізм, але не ставив рішучо й проблеми демократії. Та на нього, як і на Винниченка, вплинула рішуча позиція «катеринославців», і він у своїй промові на з'їзді мотивував необхідність для партії держатися й надалі демократії та парламентаризму.

Голова ради міністрів Чехівський говорив на конгресі цілком протилежне тому, що заявив голова Директорії Винниченко. У гарячій промові він доводив, що соціаль-демократія повинна стати на радянську платформу і, звертаючись до конгресу, запитував: «Неваже ви проголосите загальне виборне право і у вільній Українській Республіці дасте політичні права протофісівцям*), — цим катам гнобителям трудящих мас?».

При обговоренню проблеми влади на Україні оборонці загального виборного права висовували такі аргументи проти радянства: український народ складається в своїй переважаючій більшості з трудящих мас. Отже загальне виборне право не може спричинитися до переходу влади в руки поміщиків і капіталістів, бо колосальна більшість нації голосуватиме проти них. Влада УНР повинна погасити огонь міжгромадянської війни, який запалювали на Україні большовики. Але касуючи політичні права хочби й невеликої меншості людності, ми тим самим санкціонували б міжгромадянську війну. Окрім того, саме розуміння «трудовий принцип» давало б ґрунт для зловживання, бо межу між «трудовим елементом» і «нетрудовим» провести дуже важко. Очевидно, що позбавлення політичних прав певних елементів, шкідливих для Української Республіки, можна було перевести. Але таке позбавлення треба було робити за політичні чи інші провини персонально, а не загально, за соціальним походженням.

Проявники большовізму виступали на конгресі партії проти ілюзії, що відстало скономічно Україна може ралтом перейти до вищої форми суспільного господарства — до соціалізму. Конгрес уважав, що капіталізм на Україні ще не скінчив своєї ролі. Ці погляди лягли в основу резолюції 6 конгресу с.-д. партії.

Суперечні заяви й погляди керовників молодої Української Республіки робили тяжке вражіння, бо це свідчило про велику кризу

*) «Протофіс» (Промисловість, торгівля, фінанси і сільське господарство) — союз капіталістів і поміщиків на Україні, на який спиралася влада Скоропадського.

в тому органі, який стояв на чолі революційної України — Директорії Раді Міністрів.

Частина членів 6 конгресу с.-д. партії, числом десять, однокололась од неї, проголосила себе окремою деклярацією за «фракцію незалежних соціаль-демократів», признаючись до радянської плятформи; пізніше вони злилися з комуністами.

Резолюції 6 з'їзду с.-д. партії намітили тактичну програму партії, і тому на Конгресі Трудового Народу України соціаль-демократична фракція виступила з виразними, ясними пропозиціями, за якими пішла переважна більшість Трудового Конгресу.

Вся Соборна Україна взяла участь в Трудовім Конгресі, від мальовничих гуцулів — делегатів українського Закарпаття — і до кремезних «дядьків» із запорозьких степів. В опернім театрі на вулиці Фундуклія з ранку до вечера гуло, як у вуличку.

В тривожній атмосфері збиралася цей революційний парламент Української Республіки. Ночами в ріжких кварталах Києва чути було стрілянину, — то большовицькі боївки пробували наводити панику й сіяти неспокій. Недалеко за Києвом уже були частини російської червоної армії, — казали, що десь за Семиплікою.

Трудовий Конгрес почав свої засідання 23 січня 1919 р. Найчисленніша фракція була Селянської Спілки, з якою разом ішли соціалісти-революціонери. Але с.-р. на Конгресі Трудового Народу розпалися на кілька груп, які самі між собою вели завзяту боротьбу. Грушевський стояв за совітську лінію і цим зразив проти себе уміркованих село-спільчан та с.-рів. Через політичну розбіжність в с.-р. фракції, ввесь час відбувалися наради цеї фракції, на яких ішла боротьба ріжких напрямів та орієнтацій. Одного дня прийшли делегати від фракції с.-р. та селянської спілки до с.-д. Фракції з проханням послати на їхнє засідання соціаль-демократів, які б висловили їм погляд своєї партії на політичну ситуацію. Розуміється, це запрошення ми прийняли, й двоє з нас — І. Романченко та автор цих рядків — пішли на те засідання. Фракція уважно вислухала наші промови, хоч розгніваний Грушевський намагався не допустити нас до слова. Ця нарада нам показала, що треба подати погляди соціаль-демократичної партії всім членам Трудового Конгресу, а через те 23 січня була видрукована відозва «До товаришів членів Конгресу Трудового Народу України» підписана центральним комітетом партії. У цій відоцві партія кликала членів Трудового Конгресу твердо держатися демократії і не слухати спокусливих обіцянок большовиків та їхніх прихильників. Там було сказано:

«Нічим іншим ця «влада рад» не може бути на Україні, як перенесенням большовицького панування на Україну з усіма наслідками його: голodom, зростаючим безробіттям і ієвпинною громадянською війною в середині самих тих країн, які зробили українську революцію. А що так станеться, коли у нас буде заведено режим рад, видно з того, що сила військова находититься в руках большовиків, які прийдуть із своєю «червоною армією» з Москви і встановлять не таку владу, якої хочуть деякі наші товариші, а якої забажається московським большовикам. Почнуться реквізіції хліба і всього, чого треба большови-

кам, бо всі стремляться на Україну для того, щоб на дурницю поживитися із
благацтвами»....

«Революційна демократія України повинна встановити на Україні владу
усього народа, організувати народоправство. Тільки при повній рівності
в правах громадян Української Республіки можна припинити громадську
війну... Едіний порятунок у переживаємий час Українська Соціаль-демократична
Робітничча Партия бачить не в диктатурі одного класу над другим, а в
повній демократії, в народоправстві»....

Коли настав останній день Конгресу, й прийшло голосування
над законом Конгресу про форму влади на Україні, то Конгрес ви-
словився за демократію. Універсал Трудового Конгресу, якого
текст я виробив по директивам соц.-дем. фракції, проголосив скли-
кати в ближчому часі «всеноародний парламент України»*).

Найбільша фракція Трудового Конгресу с.-р. розбилася при
голосуванні. Частина голосувала за внесенням соціаль-демократів, частина
удержалась від голосування, а Грушевський з своєю «під-
фракцією» з 13 членів голосував за радянську владу. Також делегати
жидівського Бунду з М. Рафесом на чолі стояли на радянській плять-
формі. Російські соціаль-демократи піддержували лінію укр. с.-дем.
партиї. Член рос. с.-д. партії Біск був членом президії Трудового
Конгресу.

Конгрес Трудового Народу доручив Директорії та урядові на-
далі вести державні справи, а сам Конгрес постановив припинити
свої засідання, з огляду на небезпеку для Києва. Конгрес вибрал
свої комісії, що мали вести підготовку до дальншої сесії Конгресу.
Але війна так уже й не дала йому зійтися вдруге.

В кінці січня 1919 р. українська влада залишила Київ. Сила
майна всякого роду зосталася в українській столиці. Переїзд дер-
жавного апарату до Вінниці ще збільшив політичну кризу й розбіж-
ність думок між відповідальними діячами УНР.

Винниченко, як звичайно, хитався, жив настроями. Інші члени
Директорії почали покладати надії на переговори з представниками
армії Антанти, що були в Одесі. Десант французів і греків в Одесі
був «ножем у спину» української революції. Страх перед окупацією
України військом Антанти збільшив пасивність українських мас
супроти наступу большовиків, і це приводило до дальншого розкладу
української армії. Можна рішучо сказати, що без того десанту укра-
їнська армія могла б з подвійною енергією боротися проти наступу
російських червоних, порівнюючи невеликих частин.

Приклад недавньої «допомоги» з боку Центральних Держав, що завели реакцію на Україні, лякав революційну Україну. І зро-
зуміло: грецько-французький десант ішов у тісному контакті з мо-
нархічним «командуванням півдня Росії», проти якого українське

*) В окремій постанові, ліку ухвалив Трудовий Конгрес 28 січня, вазначене, що Конгрес — «висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительство УНР разом з комісіями має підготовити закон для виборів всеноародного парламенту Великої Соборної Української Республіки. На основі всеноародного голо-
сування мають бути скликані нові органи влади на місцях»....

республіканське військо недавно боролося в Києві. Цілі українські частини (як напр., отаман Григорій і др.) почали просто пе реходи ти до більшовиків. Більшовицька пропаганда зручно використала для себе цю ситуацію: ще на Трудовім Конгресі були поширені всякі фантастичні тексти «договорів», які ніби склали Директорія з державами Антанти, — що начебто Директорія віддає Україну на ласку Антанти, не допустить земельної реформи і т. ін.

У Бінниці сталася зміна в уряді УНР. Причиною того були, з одного боку, вимоги військових представників Антанти, які вважали Директорію й уряд УНР за «більшовиків». Вони заявляли, що ніякого визнання з боку держав Антанти Україна не дістане, поки до складу українського уряду будуть належати Винниченко, Чехівський та Петлюра. Несоціялістичні українські групи теж настоювали на тім, щоб соціалісти відійшли від влади, бо, мовляв, інакше з Україною «Антанта не говоритиме». Голова Директорії Винниченко і прем'єр-міністр Чехівський дуже хотіл відійти від влади. Винниченко просто заявляв у Бінниці, на засіданні центр. комітету с.-д. партії: «Пустіть мене товариші, бо я вже більше не можу видержати»*)... Після демісії Винниченка, на голову Директорії було обрано Петлюру. З-за кордону приходили звістки про те, що держави Антанти вороже ставляться до соціалістичних правителств: тоді саме у значній мірі під натиском зовнішніх сил було усунуто в Польщі правительство соціаліста Морачевського. Не без великих вагань 9 лютого 1919 р. постановив ЦК УСДРП відкликати членів партії з Директорії та з уряду; У. С.-Р. та жидівські с.д. (Поалей Ціон) теж відкликали своїх представників з уряду УНР. Після постанови центр. комітету УСДРП про відклікання членів партії з правительства та з Директорії, С. Петлюра подав заяву про свій вихід із с.-д. партії. До влади прийшов уряд С. Остапенка. Остапенко покладав великі надії на допомогу Антанти і все їздив із Бінниці до Одеси для переговорів.

А тимчасом ішов остаточний розклад армії. Навіть Січові Стрільці, які почали революцію проти Скоропадського, були в дуже дезорганізованім стані. Відступивши на захід, українське військо опинилося в районі старої «черти оседlosti». В павперизованих жидівських містечках знайшлися досить численні прихильники більшовизму, по українських селах теж нишпорили совітські агенти, які намагалися підняти людність проти «сікачів» (так називали тоді в простолюдді Січових Стрільців і взагалі українських військових). На Волині, Поділлі й Київщині ще за царського режиму особливо ширилася офіційно піддержувана російською владою антисемітська по-громна агітація; — тут на весні 1919 р. в задушливій атмосфері загальної анархії й повного безладдя пройшла хвиля погромів над жидівською людністю. Ці сумні й трагічні події (nehай більше ніколи не повторяться в будучності!) дуже пошкодили українській виз-

*) Винниченко рішучі йшати за кордон. Він не мотивував свого бажання від'їхати з України іншими політичними причинами, а казав просто, що «втомився». Так само «втомою» пояснює свій від'їзд із України тодішній міністр земельних справ М. Шаговал.

вольній боротьбі, бо відіпнули масу жидівської людності від українців і дали знаряддя в руки прихильників большовизму та російської окупації.

По переїзді державних установ до Кам'янця загальна дезорганізація ще збільшилася. Війна йшла головним чином по лініях за лізниць. Більшовикам удавалося захопити Жмеринку і, таким чином, відірвати південну групу української армії від північної. Частина уряду з Остапенком перебувала в Одесі, частина була десь над Збручем у Гусятині. Члени Директорії теж не були разом. Це був період повної анархії, коли кожна військова частина і майже кожне міністерство робило свою «політику».

Надії прем'єра Остапенка на визнання й допомогу Україні з боку держав Антанти не справдилися. Навпаки, ці переговори дуже підрвали в українських масах довір'я до Директорії. Мета військових представників держав Антанти поставити Україну на послуги єдиної неділімої Росії Денікіна—Колчака відштовхнула від цих переговорів усіх українців, які розуміли, чим така політика загрожувала Україні. Єдина думка, єдина надія на власні сили і свого народу опанувала всіх активніших учасників тодішньої боротьби. Комітет Охорони Республіки, що утворився в Кам'янці в березні 1919 р., з отгляду на цілковитий розпад уряду С. Остапенка, мав своїм завданням, окрім безпосередньої охорони центральних державних установ від остаточної руйни, звернути увагу рішаючого державного органу — Директорії на всю небезпечність і згубність взятого урядом Остапенка курсу.

Події на фронти та в запіллі показали Директорії, що конче потрібно притягти до керуючої державної праці соціалістів. Над Дніпром уже почалися масові повстання проти російських більшовиків. Треба було установити контакт з тими повстанцями, які вели боротьбу проти російської окупації: єдино соціалістичне правительство могло це зробити, бо керували повстанським рухом ліві елементи. Треба було внести духа революційної боротьби в частини української армії, зневірені й дезорганізовані. Треба було політичною агітацією впливати на людність тієї території, яка ще була під владою УНР.

24 березня 1919 р. головний отаман Петлюра прислав членові Директорії Ф. Шевцові телеграму, в якій категорично вказував: «Треба організувати другий кабінет, який би не мав нічого спільногого з теперішнім». Петлюра був захоплений думкою спертися як на єдину надійну підпору, — на силу української армії, яку малося на увазі реорганізувати, та на повстанський рух. 23. березня 1919 р. в телеграфній розмові з І. Мазепою він із фронту повідомляв про великі народні рухи над Дніпром проти російських більшовиків.

В кінці березня 1919 р. почалися переговори між Директорією та партіями с.-д. і с.-р. в sprawі утворення правительства, бо кабінет Остапенка фактично майже перестав існувати, або існував у такому вигляді, що напр., ролю міністра внутрішніх справ виконували аж чотири особи заразом. Члени Директорії теж не були вкупі й кожний на свою руч шукав виходу з цього прикрого положення.

Очевидно цим пояснюється ось яке дивовижне призначення членом Директорії А. Макаренком А. Лівіцького на міністра внутрішніх справ. Наведу цей оригінальний документ:

«1 квітня 1919 р. № 626. Рівне. А. М. Лівіцькому.

З одержанням цього наказу негайно вступить до виконання обов'язків міністра внутрішніх справ під страхом карної відповідальності за і невиконання розпорядження верховної влади.

За Директорію УНР, член Директорії А. Макаренко».

Колиб цей наказ не був фактом, то можна б його було уважати за жарт 1 квітня...

З-над Дніпра приходили звістки про грізний зріст невдоволення в українських масах на большовицьку владу. По Україні вибухали повстання проти північних окупантів. Больщовицька влада виявила себе на Україні насамперед грабіжництвом по містах і селах. Прикриваючись голосними «визвольними» фразами, російський большовизм ішов на Україну, щоб використати в інтересах Москвицини ті матеріальні засоби, що їх приробили своїми руками українські робітники й селянє. Про це відкрито в той час говорили большовицькі комісари, які одержали від Леніна рішучий наказ на 8 з'їзді компартії в Москві (березень 1919 р.) привезти з України на Москвуцину 50 міл. пудів хліба до 1 травня або найдаліше до 1 червня: «Як не привезете, писав Ленін тоді Шліхтерові, то ми всі дамо дуба» («околеєм»). Цей комісар Шліхтер у своєму рефераті в московській раді депутатів 25 березня 1919 року подав інформації про свою роботу на Україні, як спеціаліста й керовника всієї грабіжницької діяльності російської влади, і між іншим зазначив: «Всі ви пам'ятаєте, що коли Україна почала робитися совітською, то з кожним днем руху червоної армії вперед у вас і в нас легшало на душі: здавалося, — ось уже кінець усім будуванням! Багата Україна, хлібна Україна — на ша. За найобережнішими розрахунками Україна має тепер лишків 278 мільйонів пудів... У нас є 4 центральні харчові відділи (із Росії. З самої Москви було прислано 2.700 чоловік. П. Ф.). На ці відділи ми покладаємо всі наші надії. У нас є сила присланих робітників, які умітимуть затопити всі українські села».

Москва українським робітникам не довіряла. Забираючи з України харчові продукти та збільшуючи дорожнечу, окупаційна влада не менший апетит мала на індустріальні продукти України. Шліхтер у той самий час повідомляв, що «Главпродукт закупив (?) у Києві кондиторських виробів, виробів металевих, сільсько-господарських машин, паперу, мила на 20 мільйонів рублів. На обрахунку маемо в Кременчуці 400 вагонів махорки, на Чернігівщині 30 мільйонів коробок сірників, в Клинцях 270.000 арш. сукна».

На таку політику безоглядного грабування, селянська й робітничча Україна відповіла повстанням. Комісар Шліхтер у своїх споминах про 1919 рік зазначає, що тоді «відділи армії комісаріяту харчових справ, армії московських і петербурзьких робітників, були

часто-густо єдиною дисциплінованою збройною силою», на яку спирається російська окупаційна влада на Україні. «Висловлюючись образово, визначає Шліхтер, можна сказати, що кожний пуд заготовленого хліба був облитий каплями крові»... (Літопис революції. Харків 1928 р.).

Орган незалежних с.-д. «Червоний Прапор», що виходив у Києві при большовиках, почав нарікати й протестувати проти цього московського грабування. Незалежники на початку російської окупації найвно уявляли собі, що вони власне господарюватимуть на Україні. Тому, наприклад, Авдієнко з Києва переказував у лютім місяці 1919 р. Чехівському, Мартосові та ще декому до Вінниці, щоб вони верталися до Києва, мовляв, твориться уряд незалежної радянської України, а у них, незалежників, не вистачає фахових сил для деяких «комісаріятів». Але незалежники побачили скоро реальну дійсність «єдиної недільної Росії», яка прийшла з большовицьким військом. Вони стали в гостру опозицію до большовиків, яких почали на мітингах і в пресі називати окупантами. У березні місяці до Проскурова з Києва приїздив один із незалежницьких лідерів, який в разом з членами ЦК УСДРП признавався, що з ними, незалежниками, большовики числяться лише остільки, оскільки існує військова сила УНР. Він заявив, що найважніше завдання — це організувати силну українську армію. Тої ж думки був і незалежний с.-д. М. Ткаченко, який ввесь 1919 рік перебував при уряді УНР.

На півдні України фронт армії УНР був розбитий, Запорізький Корпус мусів рятуватися на Бесарабській території. Румунська влада забрала собі майже все майно цього корпуса і пропустила козаків «з душою» до Галичини на з'єднання з головними силами української армії.

Це був час найбільшого поширення «отаманщини» на Україні. Кождий отаман казав гордо — «я сам собі Петлюра», коли команда армії намагалася приборкати самоволю, і робив, що хотів.

Поки йшла ліквідація південного українського фронту, на півночі відбулися події, які давали надію борцям за Українську Республіку, що день визволення України від російської окупації вже недалеко. Повстання над Дніпром підривали силу російської червоної армії. Тому збільшилася активність українського війська. Панцирний потяг «Стрілець» вів перед у цьому наступі. Було взято Коростень. Українські частини були недалеко від Києва.

Але цим успіхам українського війська на перешкоді стала отаманщина. Осідком нового уряду УНР стало з квітня 1919 року місто Рівне на Волині. Тут уряд під головуванням Б. Мартоса видав свою декларацію 12 квітня. Утворення цього соціалістичного уряду викликало невдоволення серед несоціалістичних українських угруповань. Під час евакуації Києва й Вінниці деякі міністерства переїхали були просто до Станиславова. Тому, коли в Рівному організувалася нова рада міністрів, то міністер фінансів в уряді Остапенка Кривецький не хотів визнавати цеї зміни й «урядував» у Станиславові

далі. «Чи ви хочете служити в Рівенському уряді, чи у нас у Станиславові?» — запитував він урядовців міністерства. «Отаманські настрої», як бачимо, заражали навіть високих урядовців УНР.

Цими обставинами спробував скористатися Оскілко, який командував північним фронтом. Малоосвічений, але через те може над міру шанолобний, цей отаман утворив новий «уряд» і 29 квітня зарештував раду міністрів.

Хоч ще перед кількома днями представники партій самостійників та народних республіканців устами Олександра Ковалевського заявили, що вони нове правительство визнають, що «опозиція наша буде цілком лояльна», що «внутрішнього фронту ми не будемо робити», але заяви не перешкодили цим людям взяти участь в «уряді» Оскілка. Авантюру Оскілка ліквідували самі таки урядовці міністерств без проміття крові, і сам Оскілко надвечір того дня мусів тікати в Польщу. Але шкоду фронтові було зроблено величезну, бо чутками про повстання й розпорядженнями нового «головного отамана» Оскілка фронт було дезорганізовано.

В перших днях травня мусів уряд залишив Рівне. Армія відступала в Галичину. Щодня приходили до уряду делегації від селян і робітників, що повставали проти влади російських комуністів, із Чернігівщиною, Полтавщиною, Київщиною, Херсонщиною. Переїзнюючи під подвійною загрозою з боку більшовиків зі Сходу та з боку поляків, які захопили частину Волині і починали рішучий наступ на Галичину, уряд УНР все ж не тратив надії. Друкував у похідних друкарнях відозви й передавав їх на Схід, в ті райони, де виявлялася активність мас проти російської окупації.

Україна в цей час палала в огні повстань. Незалежні с.-д. бажали повести маси під своїми кличами й утворили «Всеукраїнський революційний комітет» для керування повстанським рухом. До цього комітету вони притягли також соц.-революціонерів. Головою комітету став Антін Драгомирецький (квітень—травень). Головною силою, на яку вони спиралися, були повстанці отамана Зеленого в Трипіллі. Платформа цього ревкому була радянська.

Також отамани Григорій і Махно почали боротьбу проти більшовицької влади. Ревком незалежних спробував давати директиви Григорієву, але одержав від нього класичну відповідь.

«У мене двадцять три тисячі баїнетів, п'ятдесят дві гармати, дванадцять панцирних потягів, мільйони набоїв. За мене маси, за мною Херсон, Миколаїв, Одеса. Скажіть, що маєте ви, й що стойть за вами? Нічого! А раз нічого, то я дозволяю вам прийти до мене й одержати в мене ту роботу, яку я вам дам».

Отже в повстанській русі запанувало безголов'я, бо кожний ревком, кожний отаман хотів бути «сам собі пан». Народні маси в боротьбі проти чужоземного насильства шукали авторитетного центру, бажали спертися на організований фронт української армії. Та індивідуалізм ріжних отаманів, самоволя і нахил до взаємної бо-

ротьби, «аще і з своїм власним поврежденієм»*), — все це переважно концентрувало сил. Але всеж поряд з усікими ефемерними «всеукраїнськими» ревкомами й повстанськими штабами різних відтінків, які аж кипіли тоді на Україні, в масах зростала популярність уряду УНР і особливо голови Директорії Петлюри.

Для прикладу, який перелом стався тоді в масах над Дніпром, наведу витяги із протоколу засідання ЦК УСДРП з 8 травня 1919 р. (Радивилів на Волині). Інформація члена партії Мусія Фед'ченка**) з Чернігівщини, який прийшов на Волинь з дорученням від соц.-дем. організації:

«Большовики вивозять із підприємств машини, знаряддя, метали в Росію. Це викликає велике незадоволення серед пролетаріату. Селянство рішуче стоїть за владу Директорії: «Якби він (Петлюра) тепер вертався, то ми б його, як бога зустріли. Ми б самі большовиків передушили».

Інформація Павла Ковжуна, який прибув із Києва в середині травня до уряду УНР від «комітету об'єднаних українських організацій». Селянне в тих районах України, де йому довелося побувати, заявляють: «де отаман Петлюра? Чому він нам раніше не об'яснив, хто такі большовики?».

Звістка про всеукраїнський ревком «незалежників» прийшла до державного центру УНР. Зокрема його діяльність старався по пульяризувати по цей бік фронту М. Ткаченко. Він прийшов на засідання ЦК УСДРП 6 травня 1919 р. і запитував офіційно, з дорученням незалежних: «Чи стане українська соціаль-демократія на піддержку радянської влади, бо ревком незалежних об'являє себе владою?».

Повстанські частини в боротьбі з російською окупацією, незалежно від ідеології, шукали собі підпори в організованім фронті української армії. Сам отаман Григорій, який пішов був з большовичками против Антанти, почав тепер шукати зв'язку з соціалістичним урядом УНР.

В травні 1919 р. в Золочеві в Галичині, де якийсь час стояли міністерські валки, одержано було його «універсал». Поруч з кличами: «Хай живе диктатура трудящого народу», в універсалі була розвита програма демократичної волі: «Хай живе воля слова, друку, сумління, зборів, спілок, страйків, праці й професій, незайманість особи, думок, помешкання, переконань і віри». Поряд з цим в універсалі помітно було виразно антисемітські ноти.

Треба сказати загально про повстанський рух на Україні, що він був ідеологічно невиразний і неодностайний. Рух цей мав в своїй основі селянську масу, яка повставала насамперед проти чужоземного економічного визиску. Спільним гаслом, яке усіх об'єднувало,

*) Вираз з літопису Самійла Величка про діячів Української Руїни XVII століття.

**) Фед'ченко був пізніше в літку 1919 р. розстріляний большовиками на Чернігівщині.

була Самостійна Україна, але устрій цієї України не всі однаково собі уявляли.

Уряд УНР поставив собі завдання об'єднати цей масовий рух під кличками народоправства, демократії.

Центральний Комітет УСДРП на засіданні своєму 6 травня 1919 р. обговорював справу відношення до тих повстань, які мали радянську ідеологію, і прийшов до такого рішення: ті шари українського суспільства, які тимчасом ідуть з с.-д. незалежними, не є незалежні. Вони йдуть із своїми отаманами, і незалежні з ними не впораються. Там, по той бік фронту, не один ревком незалежних, а багато ревкомів. Хоч незалежницький ревком не хоче стати на платформу демократії, ми не будемо проти нього боротися. Навпаки, оскільки незалежні с.-д. боряться з російською окупацією, ми можемо запропонувати їм оперативний контакт і матеріальну допомогу. Зокрема не може дозволити собі УНР перетворення в республіку радянську ще й тому, що це ще збільшило б число закордонних ворогів України, а на Україні, в разі такого перетворення, могла б виникнути третя сила, яка йшла б проти нас і проти незалежницького ревкома.

В травні 1919 р. видано було спільно від партій с.-д. та с.-р. відзову «До населення місцевостей України, зайнятих більшовиками-комуністами». В цій відозві зазначено, що «Правительство й Директорія твердо додержуються тих постанов, які зробив Трудовий Конгрес у Києві... Ціль народного правительства та ж сама, яка була під час повстання проти гетьмана: дати народові землю, мир і демократичний порядок».

20 травня звернулися теж спільно представники тих самих партій до революційних організацій на Україні з листом, в якому представили свій погляд на внутрішнє й міжнародне положення.

Обидві партії визначили в цім листі, що «всякій партії, яка стане у нас на Україні на ґрунті совітської влади, загрожує судьба більшовиків». «Ми, — сказано в листі далі, — предлагаем всім повстанням проти більшовиків не роз'єдувати сил, а об'єднати їх круг одної ідеї — демократії і Народної Української Республіки. Ми згодні реформувати Директорію й прийняти нових членів у соціалістичне правительство. Але це соціалістичне правительство має бути призване всіма повстаннями на Україні. В іншому разі нам, — всій українській демократії, — загрожує повний розпад, а Українській Республіці — реакція і розділ поміж імперіалістичними сусідами.. Реакція насуває, грозить нам, і горе буде, коли вона в останню тяжку мінуту застане нас роз'єднаних і розшорщених».

Декларації й відозви уряду УНР та соціалістичних партій знайшли широкий відгук в організованих елементах українського суспільства на території, захопленій більшовиками. В архіві ЦК УСДРП переховується ряд листів від різних політичних організацій, написаних на полотні (для легшої передачі через фронт), що їх прислано було з різних міст України.

Ось, наприклад, травневий лист із Києва 1919 р.: «Ревком залізничників, що об'єднує робітників та служачих, зачитавши умови ЦК УСДРП та емісарів ЦК С.-Р. (ц. т.) від 18/IV 1919 р. та декларацію соціалістичного уряду УНР

від 12/IV 1919 р., стверджену Директорією, принципово погодився з усіма пактами цих історичних документів... Тому в порозумінні з колами, котрих об'єднує, в засіданні своєму 20 травня 1919 року постановив: Директорію УНР та й соціалістичний (підчертено в оригіналі П. Ф.) уряд визнати і підтримувати... Залізничники також підтримують тасла всіх тих партій, які стоять на ґрунті дійсного самовизначення України та визволення притиснених націй, утворення дійсно демократичної народної влади, повного забезпечення соціалістичних завойовань революції і їхнього виникаючих прав працюючих мас».

Не мавши певних інформацій про зміни в правительстві УНР, об'єднаний повстанський комітет незалежників та есерів по той бік фронту мав намір повести ввесь повстанський рух під кличами української радянської влади.

В квітні 1919 р. незалежницький Всеукраїнськом відав був наказа ч. 48, в якому кликав до боротьби з прихильниками «зрадницької Директорії, яка веде переговори з французькими й іншими імперіалістами». Цій агітації ідеологів квого Українського большовизму було завдано удар після того, як маси дізналися про утворення соціалістичного уряду УНР і прочитали декларацію з 12 квітня 1919 р., в якій заявлялося: «Народне правительство Української Республіки простягає руку всім українським соціалістам та селянам і робітникам, повставшим по той бік фронту, які, не стерпівши чужинецької неволі російських комуністів, піднялися на боротьбу за вільну й незалежну Україну. Правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили, з якої б то не було держави».

Орієнтацію на власні сили було зустрінуто на цілій Україні з великим спігучуттям. Селянство почало відвертатися від радянських гасел, які йому накидали деякі ідеологи, й шукало контакту з урядом Директорії. Про крах своїх планів пізніше писав орган незалежників «Червоний Пралор» 25 грудня 1919 р.: Незалежницькі організації, не маючи сили опанувати стихію, були самі вибиті з неї петлюрівською контрреволюцією». Незалежницький орган обвинувачував за свої неуспіхи «есеро-есдеківську агітацію» (27. XII. 1919). Це цінне признання українських комуністів, яке свідчить про те, що навіть в уміркованій «українізований» формі большовизм не мав ґрунту в масах українського повстанства.

Що ж до обвинувачення за свої неуспіхи «есеро-есдеківської агітації», то тут незалежницький орган має рацію не тільки в відношенні до соціаль-демократії, але в значній мірі й супроти с.-р.-ів. Партия с.-р. в той час була конгломератом найрізноманітніших елементів. Такий склад партії приводив до того, що одні с.-р. брали участь в уряді разом із соц.-демократами і вели пропаганду демократії, інші увійшли в повстанський комітет разом із незалежниками і проголосували гасла радянської України, а були й такі с.-р., як, напр., С. Бачинський і др., що до кінця підтримували кабінет Остапенка.

В кінці травня прийшли до уряду УНР діячі повстанського руху — с.-р. Т. Черкаський, Д. Одрина, І. Часник, а з ними також А. Пісоцький — незалежний с.-д. Мали вони ціль офіційно вияснити

сили й перспективи боротьби УНР, щоб потім вернутися до повстанців. Але друга їхня мета була — вплинути на зміну внутрішнього устрою УНР, зокрема перетворити її на радянську республіку. Вони стверджували, що радянські гасла мали велику популярність у масах, а тому для успіху боротьби вони вважали потрібним, щоб уряд УНР відступив від програми парламентарної демократії і проголосив радянську владу. До цих заяв всі прислухалися уважно. Звичайно, с.-д. не думали переходити на радянську платформу, але визнавали, що місцеві органи влади (комісаріати, земства) треба реорганізувати, бо земства, обрані за влади Керенського, перестаріли і не відбивали волі й настроїв мас. Подекуди вимоги незалежників та с.-р., що прийшли «з того боку» були запозиченні з арсеналу большовицького, подекуди зовсім фантастичні. Наприклад, — негайно завести новий адміністративний поділ на землі, замісць старого — на губернії й повіти, — реформа, що потрібувала б пильної праці цілими місяцями в той час, коли всю увагу треба було сконцентрувати на воєнній обороні країни.

Вважаючи за необхідне використати всі українські революційні сили для боротьби з російським окупантівмом большовизмом, соціаль-демократи погодилися на трудові ради, як органи влади на місцях. Зокрема на цьому настоювали українські військові: начальник штабу армії А. Мельник та інші. Між соц.-демократами панувало переконання, що хвиля большовицьких чи нашівбольшовицьких настроїв незабаром спаде і тому, приймаючи «трудовий принцип», соц.-демократи застерігали собі право в пресі вести пропаганду широкої демократії, що й робилося в органах партії «Визволення» та «Робітнича Газета» в Кам'янці. Соціаль-демократія вважала, що треба терпеливо ждати, поки ці люди перехворюють на всі «радянські» ілюзії і самі звернуться до єдино реальної платформи — широкої демократії.

Після цих переговорів із усіх делегатів центрального повстанського комітету тільки Пісоцький вернувся «на той бік»: с.-р. лішилися на цім боці, і незабаром Д. Одрину було зроблено міністром здоров'я, а Т. Черкаського міністром народного господарства.

За місяці травень—червень ситуація на фронті проти большовиків значно покращала. Переїдання на території Галичини українські військові чинники використали для реорганізації армії. Було покасовано всякі «окремі загони» та «окремі курені». Поведено рішучу боротьбу з самочинними бандитськими формуваннями в роді загонів «Не журись» та «Гуляй душа», які бродили в запіллі армії і тероризували мирну людність.

Боєздатність армії зросла, активність збільшилась. Наступ армії проти большовиків очистив невелику частину Поділля для УНР, так що в червні уряд з центральними установами вже мав змогу отаборитися в Кам'янці.

Большовики послали нові сили на те, щоб ліквідувати центр УНР у Кам'янці. На початку липня положення було надзвичайно критичне. Сподівалися, що Кам'янець буде захоплено, і все загине,

бо нікуди було й відступати. Більшовики озброїли цілу дивізію мадярів — полонених з часу світової війни — і послали їх на український фронт пробиватися силою в рідний край. Вони переконували мадярських полонених, що українці не пустять їх через свій фронт, і доводили їм, що треба разом з більшовиками проти української армії.

Перед тим, у червні трапилася нова авантюра: полковник Болбочан, підучений прихильниками Оскілка, зробив спробу нового державного перевороту. На суді Болбочан признався, що він був знаряддям політичного блоку самостійників та хліборобів, якому співчували також так звані народні республіканці. Разуміється, цей виступ пошкодив армії в її боротьбі, бо викликав у частинах інспівність і безладдя.

На початку липня становище армії та всього державного апарату було майже безвихідне. Але саме в цей час почала відступати на Велику Україну під ударами поляків українська армія з Галичини. Цілі дні й ночі через Кам'янець з гуркотом переїздили обози галицької армії. Відступали з гірким жалем, пригноблені воєнною поразкою. Відступала галицька армія головно через недостачу зброй. Галицьке правительство вело свою окрему від Великої України внутрішню й закордонну політику. Галицький селянин хотів мати в самостійній Україні землю. А галицькі секретарі не поспішали з земельною реформою, все лишали по-старому. Вони виявляли вузький місцевий патріотизм (партикуляризм) і не хотіли й слухати про дійсне об'єднання з Великою Україною.

Збруч був кордоном між двома «Українами», не вважаючи на проголошення соборності 22 січня 1919 р. в Києві. Ідучи разом з І. Романченком з Кам'янця до Галичини через Гусятин в березні 1919 р., я сам переконався, як тяжко ту малу річку Збруч було переступити: колиб не громовий голос Романченка та не його «стаманська» зовнішність й військова уніформа, то довелось би нам иочувати на східньому боці Збруча, хоч ми мали в кишенях депутатські мандати того самого Трудового Конгресу, який у Києві проголосив соборність.

Мені довелося разом із тодішнім членом ЦК УСДРП С. Вікулом мати розмову в Прокупрові в березні 1919 р. з Є. Петрушевичем, Є. Бурачинським та М. Лозинським. Вони заявляли, що Галичина «гарантована від внутрішнього большовизму», і всі надії покладали на ласку держав Антанти.

Галицька «мужва» була прекрасним дисциплінованим бойовим матеріялом («Тирольці Сходу»), але галицький «хлоп» так само потрібє їсти, хоче мати землю. Бачивши, що державні секретарі земельної реформи не переводять, стрільці галицької армії почали падати духом: «Шляк нехай трафить totу войну, мене ляхи з хлопа не скинуть», — такі голоси почулися в галицькій армії. Для подавлення цих «большовицьких» настроїв було зроблено Є. Петрушевича «диктатором». І ото в Кам'янці в липні зустрілися сили всієї

України, ріжнородні світоглядом і напрямом, вже перед цим неприхильні одні до інших. Неприязнь Петрушевича до уряду УНР була така велика, що він звелів був заарештувати в Галичині експедицію державних паперів, яку міністерство фінансів перевозило з Станиславова до Кам'янця. Нитки від змов Оскілка й Болбочана виразно вели до Станиславова, де гуртувалися хлібороби-демократи й самостійники, на чолі з членом Директорії Андрієвським, постійним покровителем військової та цивільної отаманщини. Андрієвський та його прихильники перебували в контакті з галицьким секретаріатом і настроювали його проти наддніпрянського уряду та проти Петлюри, як проти «большовиків». Після авантюри Оскілка та Болбочана, Андрієвський не міг далі лишатися в Директорії і виїхав за кордон.

Стомлена галицька армія відпочила трохи, щоб знову рушити на боротьбу. «Через Київ на Львів» — це був клич галицької армії у війні проти російських окупантів. Але й зі Сходу до Кам'янця приходили нові українські сили: це були повстанці на чолі з Юрком Тютюнником, який з Херсонщини через Кіївщину прийшов на з'єднання з армією УНР, ще до відступу галицької армії за Збруч.

Повстанці Ю. Тютюнника належали раніше до військ Григорієва, а потім Тютюнник відділився від нього і зустрівся з центральним повстанським комітетом на Кіївщині, але не погодився з ним і рушив до організованого фронту УНР.

Український повстанський рух, який шарпав большовиків з усіх боків, в середині літа 1919 року опинився між двома силами — червоною армією та військом Денікіна. Повстанець селянин не охоче кидав свою місцевість, де йому кожний кущик і скіпець знайомі. Але свідоміші елементи між повстанцями, опинившись між двома російськими арміями, звернулися до української регулярної сили на Заході. Незабором за Тютюнником прийшов повстанський незалежницько-есерівський штаб. З ним разом аж із Запоріжжя прийшов повстанський Верходніпровський полк.

Коли приїхали до Кам'янця члени центрального повстанського комітету й повстанського штабу, с.-д. незалежники — Ю. Мазуренко, А. Пісоцький, А. Драгомирецький, с.-р.: Н. Петренко, О. Щадилів, З. Малолітко (отаман Сатана), то уряд і соціялістичні партії улаштували їм теплу зустріч. окрім діячів повстанського комітету приїхали майже одночасно до Кам'янця й інші представники повстанців, зокрема від найміцнішої частини — Верходніпровського полку — Б. і М. В розмові з тодішнім міністром внутрішніх справ І. Мазепою, при якій і я був присутній, вони висловлювались дуже неприхильно про повстанський штаб з Мазуренком на чолі: «Це штаб без армії. Ми їх привезли сюди в обозі, а вони тепер у Кам'янці себе героями виставляють». Зокрема дуже нарікали ці делегати повстанців на те, що в повстанському комітеті, який вони зустріли по дорозі, йдучи на з'єднання з Директорією аж із Запоріжжя, панували «большовицькі погляди», ось наприклад: — «Нехай живе III Інтер-

націонал! А ми повстанці якраз боремось з владою цього Комуністичного Інтернаціоналу».

Б. та М. оповідали, що дехто з центрального повстанського комітету агітував за похід на Київ в надії взяти його раніше, ніж прийде армія УНР. Але повстанці загрожували постріляти тих, що за це агітували, і йшли далі на Захід, на з'єднання з українською армією. Ці й інші факти свідчили, що між повстанцями відбувалася дедалі більша політична диференціяція й що радянське крило повстанського руху значно ослабло*).

Повстанські отамани ріжних течій і напрямків зводили свої порахунки не тільки на території, окупованій большовиками (Григоріїв—Махно), але свої методи розправи з противниками особистими або політичними принесли й до армії УНР. Так, у липні 1919 року було невідомим злочинцем убито повстанця с.-р. Дяченка, як казали тоді, кімсь із групи Юрка Тютюнника.

В серпні настали судні дні для большовоцької влади на Україні. Ослаблена з середини українськими повстанцями, під ударами зі Сходу (Денікін) та з Західу, з боку об'єднаних українських армій, російська совітська влада відступала з України. Треба зазначити, що й Денікінці пробували використати для своїх цілей українське повстанство і тому власили в українські організації, ніби прихильники УНР (на Херсонщині, Катеринославщині).

Реакційний режим Денікіна на окупованих російською «білою» армією українських землях зразу ж підняв проти себе селянські й робітничі маси. З моменту захоплення Києва військом УНР 31 серпня 1919 р., коли українська армія зустрілась віч-на-віч з новими «білими» претендентами на Україну, почався найтрагічніший період української визвольної боротьби. Було ясно, що боротьба з Денікіним неминучча, що цю боротьбу треба починати негайно, бо в революційній боротьбі настуਪ рішає справу. Але соціалістичний уряд УНР зустрів рішучий опір своїм пларам з боку диктатури С. Петрушевича, який усі надії покладав на Антанту і думав, що з Денікіним удастися «порозумітися».

Революційні елементи галицького суспільства ясно бачили всю абсурдність цих надій на порозуміння з російськими реакціонерами, що захопили були половину української території. Усім в очі била ненормальності такого становища, що єдиний народ на тій самій території має два уряди, дві армії і дві закордонні політики. З Києва, Полтави, Харкова, Кременчука, Катеринослава та других місць приходила сила української інтелігенції, робітників, селян до

*) С.-р., які раніше уперто стояли на трудовім принципі, в серпні 1919 р. підписали декларацію уряду про парламентарій лад на Україні. На своїй конференції у Вінниці 7—9 вересня вони прийняли загальне виборче право, вернувшись таким чином до своєї програми 1917 р. В резолюції це мотивовано «обективними умовами сучасного моменту». Конференція с.-р. визнала, що винутрішні відносини на Україні змінилися, бо колишня популярність радянства упала в масах української людності.

Кам'янця з вимогами: «визвольте нас од нових російських напасників, золотопогонних реакціонерів!».

В тих районах України, які захопив Денікін, ішла остаточна кристалізація української політичної думки в напрямі боротьби за повну національну незалежність*).

*) Тут можна інвести характеристичний документ того часу — відоєву губерніального комітету УСДРП в Катеринославі з місяця вересня 1919 р. проти Денікіна. Це вираз поглядів і настроїв українського організованого робітництва того часу:

«До селянства й українського робітництва Катеринославщини. Ще так недавно, лише вісім місяців тому, в наслідок найвищого напруження революційних сил українського народу, повалено було гетьманство генерала російської служби Скоропадського, — Україна була цілком вільною, скрізь по Україні збирались з'їзди селян і робітників, проводились вибори до тимчасового парламенту — Трудового Конгресу України. І разом — дикий наскок північної орди голодних азіятів, московських більшовиків з іх латишами, китайцями та мадярами, — і Україну положено, зруйновано, добро українського трудового народу знищено, вивезено на північ.

Ослаблені повсемістними повстаннями українського селянства, більшовики не витримали, мусіли податись і вже остаточно виходить із України. Але на зміну московської більшовицької неволі для українського народу прийшла неволя московських панів-поміщиків: добровольча офіцерська армія, що взяла до своїх рук політичну та військову кормиту на землях Кубанських, Терських та Донських козаків, старається знову «возсоздати едину і неділімую» тюрму народів — Росію.

Україна, Кубань, Доі, Терек, Грузія, Дагестан, Білорусь Азербайджан, Латвія, Литва, Естонія, Крим і інші народи, що змагають жити независимо (самостійно) «повертаються» зараз під ноги двухголового руського орла, чужоїдної тваринки, що вже ціле півстисячоліття годується трупом задушених ним сусідніх народів.

В жертву «единій неділімій» віддається зараз все на Україні. Земля переходить знов до поміщиків, настановлюється стара поліція для видавлювання соціків з нашого народу, закриваються українські школи, просвіти, руйнуються українські селянські кооперативи, забирається майно селян, насилюються їх жінки, дочки й сестри, забороняється українська мова (язик), якою говорили наші предки ще за тисячу літ до того, коли примушенні були вчитись руського язика, мови наших поработителів. Ганебні часи нашого рабства, нашої вікової неволі, часи єдності й могутності Росії зараз підносяться й вихвалюються народу на глум нам, а все святе й дорогое для нашого народу на наших очах розтоптуємо варварським лаптем нашого переможця.

Одним загальним табуном суне на нас і наш край поперемінно то руська демократія часів Керенського, то азія́тсько-московський більшовизм (комунізм), то реакція й чорна сотня в особі добровольців-офіцерів. І кожен раз ті ж самі наслідки: спустошення нашого краю, грабування та поневолення нашого народу.

І так буде доти, доки зусиллями українського народу не буде встановлено межі, аж які б не змогла, не посміла пересуватись на Україну ця хижа орда північних дикунів, грабіжників, однаково чи звуться вони соціалістами, більшовиками, революціонерами, а то просто кадетами і чорносотенцями.

До боротьби ж, до захисту рідного краю, нашого народу й самих себе та свого добра від північного ворога кличено вас, селянне й українські робітники Катеринославщини, ми ваші організовані брати — українські соціаль-демократи!..

Хай живе Українська Самостійна (незалежна) Народна Республіка!

Катеринославський Губерніальний Комітет Української Соціаль-Демократичної Робітничої Партиї. 1. вересня 1919 року».

Відоєву цю видруковано було в Катеринославі в органі Укр. с.-д. партії, що видавався в числі 30.000 примірників нелегально, під деникінською владою.

Цілі делегації приходили з-за фронту до Петрушевича, оповідали йому, як паліть денікінські влади українські книги по вулицях Києва, як переслідують все, що є політично свідомого на Україні. Але Петрушевич і його оточення прислухалися до голосу відомого москвофіла Василя Панейка з Паризьку, який радив не вступати з Денікіним у боротьбу, щоб не гнівити Антанти. Так минав дорогий час, вселяючися зневір'я в серця українських вояків. Українська армія стояла перед ворогом і не подавала помічної руки повстанцям за денікінським фронтом. Повстанські маси використовував проти Денікіна руйник Махно*).

В пресі диктатора галицької армії (газета «Стрілець») О. Назарук**) вів шалену агітацію проти уряду Наддніпрянської України і силкувався довести, що Україні Росія не страшна, бо в спілці з Росією Україна здобуде великі території на Сході для своєї колонізації...

Соц.-демократи та соц.-революціонери для боротьби з окупациєю Денікіна зорганізували Центральний Український Повстанський Комітет (вересень 1919 р.), який мав свою ціллю координувати діяльність повстанських мас під кличами УНР.

Місяць стояння української армії на однім місці наробив великої шкоди всій українській визвольній боротьбі. Сподіваючись приходу української армії, селянські й робітничі маси починали повстання проти Денікіна, але, не мавши допомоги, терпіли поразки від російської армії і впадали в зневір'я. Взагалі в революційній боротьбі момент грає величезну роль: повстання, яке шириться й має успіх, кінчиться повною перемогою, коли воно безупинно буде розвиватися, запалювати завзяттям нових людей, вести їх у наступ. Але те повстання, яке відмовляється від наступу на ворога, засуджене на розбиття й загибель.

Ось як з'ясовують положення повстанського руху на Лівобережжі (Полтавщина) у своєму листі до ЦК УСДРП соц.-демократи. учасники цього руху проти Денікіна у вересні 1919 року:

*) До якої міри в той час — серпень—вересень 1919 року — уряд УНР, що перебував у Кам'янці дієсю набирає ваги всеукраїнського національного центру, видно з такого факту: в вересні пришло Махнове військо (оповідали, що мав він до 60.000 козаків) аж до Умані, відбиваючись від денікінців. Умань була тоді в українських руках. Махно, побачивши, що військо УНР, в зв'язку з відомою позицією Петрушевича—Панейка, «їде у моря погоди» і не б'ється з російською добровільною армією, покинув іам своїх недужих та ранених, а сам рушив від Умані ізнов на Схід проти «золотогонників», «ходя легко як парду», на своїх тачанках, з чорним прапором анархії. До Кам'янця тоді прибули між іншим для зв'язку і члени «уряду батька Махна». З них я собі добрі пригадую такого «міністра»-парубка Шпоту з Запоріжжя. Шпота оповідав мені, що Махно визнає авторитет правителів УНР і зокрема шанує Петлюру, але хоче, щоб Петлюра, як «старший», був отаманом іа Правобережжі, а він, Нестір Махно, задовольпиться «малим»: буде правити на Лівобережжі. Чим не погляд XVII-го століття!

**) Назарук у Вінниці в люті 1919 року доказував іам, що треба стати на совітську платформу, а через 3 місяці зробився ідеологом диктатури Петрушевича!

«Дорогі товариши! Шість місяців, як ми в інезичайно тяжких умовах ведемо роботу організації повстанської армії. Роботу провадимо спільно з с.-р. і з незалежними (інезалежники є окремі особи дуже цінні, але без впливу на маси). Фактично справом керуємо ми («офіційні» с.-д.*). Маємо понад 20 тисяч дуже міцно зорганізованих селян і робітників на Полтавщині та Катеринославщині. На чолі стоїть ревком Лівобережжя в складі шести. Сими днями відбудеться конференція губревкомів для остаточної конструкції центра. Од Вас не маємо потрібних інформацій, інакож. Дев'ятий по сланець од Вас в веру в нас. Ситуація ускладняється, настрій падає... Немає вже того ентузіазму й енергії, з якою провадилася робота раніше... В результаті можливий розпад центра і спільноти роботи, а це матиме сумні наслідки. Діло в тім, що на Лівобережжі є три ревкоми: наш, анархістів і комуністів з «боротьбистами». При розкладі нашого центру сили наші можуть шукати технічного контакту з комуністами. Тим більше, що українські комуністи (зброд усікий) не визнають дипутатури, а в своїх прокламаціях російською мовою заявляють себе прихильниками і навіть спільнотами Петлюри. Вони мають у двох лісах до 600 чоловік прекрасно оброблені і головне — силу грошей. Настрій досі був дуже твердий в масах: Петлюра й квіт. Але робота добровольців (агітація, газети) підтигає надії й байдарість, катування й грабіжництво заставляють селян сумувати навіть за більшовиками... Учительство потроху здає свої позиції, і все це разом творить атмосферу безнадійності і утворює вдачний ґрунт для пропаганди комуністів. Боротися з ними успішно ми могли би, колиби мали гроші. Настрій наших військ цілком відповідає напрямку кабінету т. Мазепи... Маємо зв'язки з Грузією і ведемо переговори з росіянами, жидами, грузинами й кубанцями в справі теоренія демократично-соціалістичного бльоку для спільноти армії... Маємо 4 гармати і в двох лише повітах Полтавщини 29 кулеметів. Щоби не стався розпад нашого центру і не розпорошилися сили, щоб активний елемент не пішов до комуністів, треба швидче починати акцію. В тилу добрармії нема абсолютно нічого. Чекаємо Ваших твердих вказівок і наказу про акцію».

Але цей великий революційний рух українських мас було змаровано, зведено на нівець через короткозорість провідників галицької армії, що боялися зачепити Денікіна на Україні, бо бачили в ньому непереможну силу.

Вигідний для наступу сухий місяць вересень було марно згадано. Українське військо було в тяжкім становищі перед осінню, що наступала: не було одягу, не було зброй, не було ліків. Українську Народну Республіку бльоковано, як державу «большовицьку», і тому навіть ліки доводилося в закордону перевозити на літаках.

З кінцем вересня денікінці самі почали наступ проти українців. В галицькій армії йшов розлам: велася агітація за Денікіна й проти Денікіна. Наддніпрянське військо терпіло великі матеріальні недостатчі, але дух армії не падав. «Хоч ми й босі, але Денікіна розіб'ємо», — такі розмови було чути в війську. Тоді саме відомий повстанець Василюк, родом з Галичини, збирав у Кам'янці охочих людей, щоб піти в денікінське запілля для революційної роботи.

З Денікіним ішла війна, але чулося, що в галицькій армії не все гаразд. Реакційні елементи, які раніше тайли свої думки й наміри, тепер підняли голову в тій надії, що переможе Денікін і настане «кінець Україні». Соціалістичні партії українські й юдівські, ба-

*) Після відламу інезалежних від с.-д., з січня 1919 року почали українську соціаль-демократію називати «офіційною» УОДРП, в протилежність до інезалежних с.-д., які відійшли від офіційної програми партії загального виборчого права та парламентаризму.

жаючи спільно повести боротьбу проти всяких денікінофільських елементів на території УНР, рішили утворити соціалістичний союз (в початку жовтня 1919 року). В цьому союзі брали участь: УСДРП, УЛСР, жидівські с.-д. — Об'єднаний Бунд та Поалей Ціон. Успіхи Денікіна на противольшовицькому фронті піддали відваги тим реакційним російським і «малоросійським» елементам, що в ролі «фа-хівців» повлаштовувались на службі Української Республіки, іноді під чужим прізвищем, з вовчою думкою якнебудь перебути революційну бурю до перемоги єдиної неділімої Росії.

25 жовтня 1919 р. ввечері вернувся з Москви до Кам'янця Фріц Пляттен, швейцарський комуніст, член виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу, і привіз пропозиції російського комуністичного уряду щодо порozуміння з Україною в боротьбі з Денікіним.

Тим часом на фронті проти Денікіна становище ставало гірше. Команданти української галицької армії вели переговори з денікінцями про перехід армії під керування Денікіна. Начальна команда галицької армії не виконувала наказів головного українського командування і таким чином руйнувала всі стратегічні плани.

Між вищим офіцерством галицької армії панувало переконання, що Денікін переможе комуністів, а тому Начальна команда була проти порозуміння з російськими большовиками навіть на тих умовах, що вони визнають самостійність УНР.

В св'язку з інформаціями Пляттена 2-го листопаду з Кам'янця від'їхала делегація від армії УНР до 12 російської совітської армії для переговорів про військове порозуміння в боротьбі з Денікіним. Проїздом через розташування частин галицької армії вони чули від начальників дивізій, що «большовикам уже капут», а тому не варто з ними вести переговори.

7. XI. 1919 став відомий договір генерала Тарнавського з командою «Юга Росії». Наддніпрянську армію поліпшено було її власний долі. Галицьку армію віддано Денікіну.

Евакуація Кам'янця 16 листопада, відступ стомленої в боях, здесяtkованої тифозними пошестями армії, по невилазному болоту Поділля й Волині, — це була спроба вийти з-під безпосереднього удара Денікіна, щоб на Волині реорганізуватися, спочити і з новими силами продовжувати боротьбу. Вже денікінська армія розпадалася й розкладалася під тягарем своїх власних гріхів, під ударами українських повстанців і тернила поразки на фронті проти большовиків.

План перенесення державного центру на Волинь, в район Старокостянтинова, був цілком реальний, бо денікінські сили, які гналися слідом за армією УНР, були зовсім невеликі. Щоб їх відбити, треба було, як казав командуючий армією Василь Тютюнник, «дати нашим козакам виспатись та вмитися». Але якраз для цього й не було часу. Після порозуміння Тарнавського з денікінцями дуже залишила Прокурів.

Валки з державним майном не поїхали до Старокостянтинова, а рушіли на Гусятин та на Чорний Острів, відкіль виходу не було.

Пішки й на підводах військові й політичні керовники УНР рушили до Старокостянтина. Там 26-го листопаду відбулася політична нарада, в якій взяли участь члени уряду, представники політичних партій та військових частин. Для характеристики поглядів на тодішню ситуацію наведу головні думки промови голови ради міністрів Мазепи та голови Директорії Петлюри, на цій нараді:

«Наші іевдачі, заявив у початку промови І. Мазепа, на жаль, совпали з моментом, коли почало значно поліпшуватись міжнародне положення України. Держави Антанти, бажаючи відновити єдину неділіму Росію, не хотіли й не могли нам допомагати, бо ми боремося за існування України. Тепер, як видно з усього, плані відбудови єдиної Росії розбилися. Справа Денікіна програма. Ліквідація білої армії вже тільки справа часу.»

Які ж перспективи стоять перед білою Російською імперією? Единий план, на мою думку, реальню виринає на політичній поверхні: визнання національних республік, що повсталі на території колишньої Російської імперії і визнання державами Європи союзницької Росії. Радіотелеграф прийде нам промову Ллойд Джорджа, в якій він каже, що більшовики переможуть Денікіна. Але з другого боку російські більшовики за цей рік переконалися, що втретє їм на Україну йти небезпечно. Маємо відомості, як самі більшовицькі авторитети Ленін і Троцький тої думки, що треба знайти шлях до порозуміння з демократичною Україною. Можна думати, що іезабаром Західня Європа вирішить Східно-Європейську справу визнанням союзницької Росії та тих держав, що склалися на території колишньої імперії. І коли б ми в цей момент перестали існувати, як державна організація, то тоді про Україну немає чого говорити: міжнародна політика, як і політика взагалі, сперед лише з реальними силами: Наше завдання в цей момент за всяку ціну удержатись військово й політично на поверхні життя. Покинувши Кам'янець, ми втратили зв'язок з Західною Європою, ми загубили наші фінанси. Здача Проскурова і, як наслідок цього, від'їзд головного отамана й правителіства на Чорний Острів відіграли катастрофічну роль. Нам потрібна в цих обставинах «передішка», спочинок. Ми не можемо йти на чужу територію, ми повинні удержати хоч малу частину власної землі, щоб дати нашій армії відпочити. Армія потребує реорганізації, постачання й снігтарії. Наші козаки босі й неодягнені. А тим часом у Проскурові та в Війтівцях залишило теплу одежду! Ми кинули Проскуров перед вторгом, якого майже немає. Ми відступаємо по інерції.

Треба прогнати ці настрої безнадійності й одиночі! Мусимо знати, що в цій боротьбі переможе той, хто має міцніші нерви. Я переконаний, що армія Денікіна почував себе багато гірше, чим наша, бо добровільці терпілять удари і з боку більшовицького фронту і від українських повстанців, які боряться під пропором Української Народної Республіки».

Петлюра почав свою промову такими словами:

«Панове старшини й козаки! Дивлячись на всіх вас тут, притгадую й пізнаю не одне ім'я й обличчя тих людей, з якими мені пощастило почати роботу й боротьбу за волю України. В тому тяжкому стані, в якому перебував українська армія в цю хвилину, може декому в сердце закрадається думка. — чи не пора, мовляв, іам сказати: «Не тратьте, куме, сили, пускайтесь на дно».

Немає більшої помилки, коли б хто з нас так думав. Чи ми своєю боротьбою відбули для України щонебудь? Так, наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли ввесь світ не зізнав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдино боротьбою, упертою й безкомпромісовою ми показали світові, що Україна є, що її народ живе й бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати на увагу. Самі російські більшовики словами Леніна заявляють, що тільки через боротьбу з Українським більшовизмом не дійшов до Західної Європи. Призначайтесь без гордощів і без зайвої скромності, що за-

час двоклітньої нашої боротьби ми створили українську націю, яка й і надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійної й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі.

«Знаю я, що в наслідок наших неудач багато слабших духом піддаються настроям безнадійності, про які передо мною говорив голова ради міністрів, «Фахівці» від нас одсіялися. Будемо робити наше військове діло тими силами, які ми маємо. Я знаю, втому її відмінні, які підточують армію, її дух і віру. Ми перейдемо на спільній котел, а таки буде наше зверху! Тільки не треба одчасно. Коли ми тут дамо собі приємну, що й далі непохитно будемо боротися, то ми переможемо. Денікіну приходить кінець, бо вже взяли большовики Курськ і Бахмач. Проти добровольців ідути народи Кавказу й Кубані. Нам треба вирватися із цього тісного кутка, виспратись і відпочини, а тоді ми підемо вперед. Цехто думає, що ми повинні розійтися по Україні й ищти Денікіна з сільських заїздів. Це неправильно. Бо, розпустивши військову організацію, ви все зиніте. Я попереджаю, щоб ніхто не йшов на тай бік фронту без наказу. Сепаратні вчинки в армії недопустимі. За порушення наказів винні будуть відповідати по закону аж до розстрілу. Я дав вказівки командуючому армією звести частини докуши. Не треба зайтих посад і зайтих людей! Боєнни, коли ми можемо виконати, тільки тоді, коли будемо виконувати накази.

Не повинно бути хаоса в політичній думанії. Наша політика оправдала себе. Самостійна Україна коли буде, то буде тільки, як демократична республіка. Дурень буде той, хто подумав, що переговори з большовиками роблять нас самих большовиками. Ми будемо завжди самі собою. Наше становище не безвихідне. Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіль рушити на південь проти денікінських частин, які самі вже розпадаються. Не думайте, що нам можна базуватися тільки на повстанцях. В нашій боротьбі рішальною ролю грали й гратеги регулярне військо. Отже, панове старшини й козаки, візьмемось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти єдину ідію України, регулярну армію, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування!»*).

Після цих промов говорив начальник штабу головної команди армії Юнаків та командуючий армією Василь Тютюнник. На нараді виступив також отаман Волох, який в своїй промові почав агітувати за большовиків і за радянську владу. Він нарікав на фахівців української армії, які не дали в свій час козакам теплої одягу. Промову Волоха перервав Петлюра, ударивши кулаком об стіл: «Пане отамане, треба говорити всю правду!» Волох: «Так то інтенданти покрали!..» Петлюра: «Не треба демагогії! Я певен, що колиби повісити на дві гілляки казнокрадів «фахівців» та українських «патріотів»-злодіїв, то хто знає, яка б більше переважила».

Виступ Волоха віщував нову авантюру.

Дійсно, в Любарі відбувся новий акт отаманського безголов'я: Волох, Божко й Данченко, підмовлені боротьбистами, проголосили «радянську владу» і пограбували решту державної скарбниці. З другого боку насували поляки, які почали захоплювати останки українського державного майна, що стояло в вагонах на станції Миропіллі. З Любара переїхав штаб армії та рада міністрів до Чорторії. Темного осіннього вечера довелося мені з міністром праці О. Безпалком складати відозву від уряду до українського народу. Цю відозву було підписано в Чорторії, але навмисне датовано 2. грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви «Чортория».

*) Ці промови я позаписував під час самої наради.

Через руїну української армії російські большовики перемінили відношення до УНР. Замість того, щоб вести переговори, вони призначили свій ревком для України з трьох осіб — Затонського, Мануйльського й Петровського — і посувалися слідом за армією Денікіна, яка стрімголов летіла до Чорного моря.

Денікінське командування хотіло використати галицьку армію в боротьбі проти большовиків і посилаю деякі частини її з Вінниці до Бердичева на фронт проти «червоних». Таким чином, наслідком сепаратної політики галицьких провідників, у країнське військо мусіло боротися за інтереси одної неділмої Росії білої проти такої самої Росії червоної...

В початку грудня 1919 р. з району Любара на Волині рушили рештки армії УНР в свій Зимовий похід у тил Денікіна. По містах і селах Волині й Поділля зустрічались частини братніх армій — галицької й наддніпрянської. По військовому вітались в Хмельницькому, в Пикові, в Літині, розмовляли й розходилися: одні в Зимовий похід, на нову боротьбу, на нові подвиги, а другі лишалися на місці, без волі до боротьби й без надії, з гірким жалем у душі. Перебуваючи в цій нестерпній ситуації, старшини галицької армії почали шукати виходу. Ще коли уряд УНР був в Любарі, телефонував 28 листопаду з Хмельницьким сотник др. Давид, який заявляв іменем частин галицької армії, що вони хочуть з'єднатися з наддніпрянською армією для боротьби проти Денікіна. Але посланці уряду не знайшли Давида, він десь зник.

Пізніше, в грудні, коли члени уряду тайно перебували у Вінниці, де була начальна команда галицької армії, то тут одержано було від неї такі заяви:

«Галицька українська армія переходить із днем зформовання уряду УНР в його розпорядження і виконує його інакази до того часу, доки вона не буде відклікана до Галичини в порозумінні з урядом УНР. Фактичний розрив ГУА з Добрармією має настутити можливо в іншокортшому часі, в моменті, в якім уряд УНР і Начальна команда ГУА з практичних і стратегічних обставин уважатимуть се за відповідне. Галицька українська армія входить у склад об'єдпаної армії УНР під спільним командуванням, задержуючи при цьому свою організаційну окремішність. НК ГУА, домагається від уряду УНР ретабілітації армії і її теперішнього вождя генерала Тариавського перед українським народом. Вінниця, 23-го грудня 1919 р. За Начального Вождя ГУА Лисняк».

Треба зазначити, що правительство УНР, після того, як армія рушила в Зимовий похід, перебувало на Україні, в порозумінні з командуванням армії, *incognito*. Члени уряду кілька днів пробули в Вінниці під денікінською владою. Одного ківка начальної команди ГУА вистачало б, щоб скинути будь-які ознаки союзу з російською Добрармією. До цього «підземного» правительства, не знаючи де воно перебуває, зверталася тепер начальна команда галицької армії по ретабілітацію перед українським народом...

Того ж дня була підписана така заява Начальної команди Галицької армії до правительства УНР:

«Начальна Команда ГУА зобов'язується отсім в міру можливості задержати в своїм віданні район: Вінниця, Жмеринка, Вапнярка з метою забезпечення

адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданім районі.

Вінниця, 23 грудня 1919 р.

Начальний вожд ГУА Тарнавський,
генерал-четар».

Отже, здавалося, що в цей відповідальний момент, коли важилася на терезах історії дальша доля України, українська галицька армія піде єдино можливою дорогою — боротьби за незалежну Україну. Єже пошесть тифу, яка так нещадно охопила була українську армію, опадала. Але дуже галицької армії, після страшного експерименту з денікінською протекцією, не відродився. Не дав нічого й договір галицької армії з армією наддніпрянською, яким галицька армія входила в склад об'єднаної української армії і визнавала головнокомандуючого М. Омеляновича-Павленка. Дух занепаду повів командантів галицької армії до залежності від російських большевиків, що й довело врешті цю бойову українську силу до невної руїни.

Денікінці в цей сумний для України час шукали «порозуміння» з українськими повстанцями. 25-го грудня українські повстанці з району Літина—Хмельника зайняли Вінницю. Ще 12-го грудня представник Добрармії звертався телеграфно до І галицького корпусу з таким проханням:

«Первый галицкий корпус. Винница. Прошу не отказать сообщить в штаб центрального революционного республиканского комитета, что я уполномочен командующим войсками Новороссии для ведения переговоров с повстанцами по военным вопросам для совместной борьбы с большевиками и снабженияя повстанцев боевыми материалами. Делегат с полномочиями должен прибыть в Гнивань, куда я приду на паровозѣ по получениі отвѣта. Жмеринка, 12 декабря. Представитель Добрармії полковник Переваловъ».

Повстанці відмовилися вступати в будь-яке порозуміння з денікінцями: «Нехай швидче забираються з України! Така була їх відповідь І. корпусові галицької армії. Невідомо, в якій формі цю відповідь було передано Перевалову.

Також армія УНР, яка рушила в тил Денікіну, одержала подібні пропозиції від добровільної російської армії, але так само не схотіла вступати ні в яке порозуміння з чужою реакційною владою*). До командування армії УНР, коли вона проходила коло Голти, було прислано нижче наведені листи:

«Начальник Ольгопольского отряда Добрармії. 7 января 1920 г. № 0341, ст. Голта. Господин Командир! Согласно приказанию моего начальства, прошу Вас не отказать отъѣхти на сѣѧющую вопросы: 1. Согласно ли украинское командование вступить в переговоры с командованием Юга Россіи, возглавляемым генералом Деникиным, о прекращеніи между этими арміями враждебных действий для совместной боевой работы с нашим общим врагом — коммунистами 2. Мнѣ приказано передать просьбу, чтобы переговоры, в случаѣ благопріятнаго их исхода, и будущій союз наш не обусловливается пока никакими политиче-

*) В обставинах, коли вся Україна Наддніпрянська активно боролася з добровільною російською армією, всяке порозуміння нашого війська з денікінським командуванням підривало б довір'я маю до української армії. Тимою команда армії УНР відкинула пропозицію денікінських посланців, уважаючи, що відношення до російських окупантів усакої маси має бути інєриміренне.

скими обіцяннями той или другої сторони, так как політика требует времени, а враг сейчас близок. З. Если Вы на эти переговоры согласитесь, то будьте добры для ускорения дѣла прислать кого либо уполномоченного на переговоры на станцію Голованевск, Юзефполь или иную, какую Вам будет удобнѣе станцію. Какую станцію Вы выберете, благоволите сообщить, дабы я мог установить с Вами связь. Прошу принятьувреніе в моем к Вам уваженіи. Полковник Попов.

Другий лист, українською мовою, з ліричними місцями, від того ж Попова був такий:

«Пане Отамане! Додаючи до цього офіціяльний до Вас лист, надіюсь, що те, що мало було статись ще в Києві, але волею судьби, а головно завдяки хижакським вчинкам людської інатури, не вийшло, буде мати місце зараз. Не будемо згадувати старе, не будемо розбиратися хто винен, хто і, бо це буде діло історії. Далеко краще, хоч і пізно, дійти до згоди. Чи не дивно, що як ті, так і другі б'ються з комуністами одночасно, але не можуть дійти до згоди між собою. У вас є те, чого немає у нас, — прихильність людності. У нас є те, чого бракує у Вас — військове анархія. Від нашої згоди ми тільки виграємо. Сам я вірю в те, що колиби ми раніше йшли в згоді, то Україна не бідувала б зараз від комуністів, а добармія у Москві прикінчила б комуністичну гідру. З пошаною полковник Попов».

Ці листи до командування армії УНР передав на просьбу Попова учитель Х., до якого Попов написав 8 січня 1920 р. такого характеристичного листа:

«В случаѣ моего отступления из Голти (иа войнѣ все возможно), записка с моим новым адресом будет доставлена Вам на квартиру. В случаѣ моего отступления на Сѣвер, завѣряю Вас честным словом, что это наступление будет направлено не против Петлюровцев, а лишь для поддержки войск добармії, находящихся в районѣ Адашаш—Елизаветград. Полковник Попов».

Не тільки з боку денікінців, але й з боку комуністів-боротьбістів приходили до української армії пропозиції — покинути бойовий прапор Української Народної Республіки й перейти до них, до боротьбістів, щоб разом будувати радянську Україну. Але тут контакт з урядом і знання народніх настроїв дали зможу українській армії знайти правильну стежку. Весь час при армії для зв'язку з урядом, для інформації людности й війська перебували призначенні урядом політичні референти, які теж відограли певну роль в тому, що військо УНР не пішло ні на які спокусливі пропозиції зправа та зліва. (Цікаво зазначити, що всі референти, окрім одного, були членами соціаль-демократичної партії).

Українські боротьбісти-комуністи, які хотіли довести, що український народ стоять за радянську владу, не знайшли співчуття в масах. Вони спробували в Умані формувати своє військо — червону українську армію, — і основним ядром цієї армії стали вчораши «четверівці» — гайдамаки Волоха, що понадятали червоні шлики. Армія УНР, вірна бойовому наказу, непохитно держалася принципіїв демократії, підтвердженіх у декларації уряду 2-го грудня 1919 р.

Піврічний Зимовий похід української армії 1919—1920 рр., єдинання з народом, боротьба з білими та з червоними окупантами — Це все складає величну епопею сучасності. Український народ, вигнавши білих російських напасників, вороже зустрічав окупантів Червоних, заявляючи їм: «Ми самі без вас прогнали Денікіна, вас

до себе не просили». Але для нового масового повстання, для нової революції вже не вистачало сил... За рік боротьби з кінця 1918 року Україна фізично була знищена війною, червоним та білим терором, занесена пошестями, які виривали з життя здебільшого дорослих людей і особливо мужчин. Україна не мала зброй, а головне, українське військо не мало бази постачання.

Ще раз доля поставила була перед обома українськими арміями — надніпрянською й галицькою — спільне завдання — боротьбу проти російських більшовиків — на весні 1920 року; тоді саме частини галицької армії почали приставати до повстанців та до армії УНР, яка вела партизанську війну. Але ця боротьба вже не мала виглядів на успіх, бо за півроку перебування на Україні, російська комуністична влада зміцніла, обплутала своїм шпіонажем галицьку українську армію і повела в середині її розкладову роботу.

У місяці квітні 1920 року в боротьбу з більшовицькою Росією встягla Польща. Період української боротьби й орієнтації на власні сили скінчився.

**

Оглядаючись на ті події, що відбулися на Україні десять років тому, я згадую трохи поетичне, але в суті правильне означення нації, яке дав французький філософ Ернест Ренан: «Нація — це спомин про великі діла, спільно зроблені» (*le souvenir de grandes choses faites ensemble*).

Національну вдачу, симпатії й антипатії, нахили — все це, поза первинними расовими елементами, утворюють обставини, в яких народ розвивається й бореться за своє «місце під сонцем». Тому то в характері та в емоціях народних мас таку велику роль грає минувшина, національна історія.

З цього погляду «великі діла, спільно зроблені» в році 1919, на довгий час позначається на думках і вчинках прийдучих поколінь, вони ввійдуть, як головна складова частина нової української історичної традиції. Український народ, який був до революції 1917 р. ще майже етнографічною масою, прокинувся до свідомого історичного життя в умовах світової війни, революції й міжгромадянської війни. Невеликі кадри української політичної інтелігенції були вихром війни, революції та реакції розорошені. Політичне безлюдя — ось характеристична риса української боротьби цього всього періоду й особливо так званого Кам'янецького. Не кождий міг переносити безконечні евакуації, «урядування на колесах», яке доводилось часто провадити державному апаратові УНР після виїзду з Києва (з лютого 1919 р.). Частина українських провідних політичних сил пасивно лишилася в Києві «охороняти культурні цінності», інші повиїздили за кордон і жили там приватно, як, напр. Винichenko, Грушевський та інші.

А в цей час на Україні кипіла боротьба, в якій кожна хоч трохи політично грамотна людина була дорожча за золото...

Через хронічне безлюдя не було зможи організувати доброго

державного апарату, налагодити військову організацію й постачання.

Через недостачу своїх військово-технічних сил доводилося брати на службу й такі елементи, які були в душі ворожі українській визвольній боротьбі і йшли в українську армію тільки через те, що не-навиділи большовиків. Це так звані «фахівці», які з наближенням Денікіна провадили саботаж в українській армії, особливо ж у відділі постачання.

Безперечно, від'ємною рисою цього відповідального періоду української визвольної боротьби була відсутність постійного законодатного органу. Комісії Трудового Конгресу були підірвані тим, що представники найчисленнішої фракції Трудового Конгресу — с.-р. повиходили з комісії. Так само поїхали до Галичини й не вернулися представники галицької частини членів Трудового Конгресу. Комісії опинилися без кворума, мали дуже невелику кількість ділових людей і через це не могли вести ніякої ширшої роботи. Уряд не міг скликати нового народного представництва, бо УНР не мала закріпленої території, фронт безперестанку пересувався, нераз протягом 1919 р. ввесь державний центр стояв на порозі катастрофи й фізичного знищення.

До цих хиб і недостач прилучився ще партикуляризм, патріотизм свого села, повіту чи області. Селянсь, вигнавши ворога з своего району чи повіту розходились по своїх хатах. Місцеві отамани задля своїх амбіцій (кожний хотів бути найстаршим!) не могли порозумітися, щодо боротьби з ворогом, виступали нарізно й цим давали змогу окупантій владі розбивати відділи поодинцю. Недостачею провідних політичних сил пояснюється ідеологічна безпомічність повстанства, яке часто навіть не вміло висловити своїх вимог в політично грамотній формі.

Окрему сумну сторінку в українській визвольній боротьбі 1919 року займає сепаратна політика тодішніх провідників галицького уряду. У керовників цього уряду не було соборності, цікайкої психології, цеї передумови політичної єдності нації: далі Збруча вони не бачили. За Збручем на Схід жили «Закордонці», що були організовані в «армії Петлюри» (вираз в наказах Петрущевича по галицькій армії). Попавши на Велику Україну, ці провідники остаточно дезорієнтувалися; тому з таким поспіхом тікали вони з цього «дикого краю» до Відня, віддавши наперед в чужі ворожі руки, російським реакціонерам, тисячі українських козаків і старшин, які їм так щиро вірили. Вони лишили на Великій Україні військо без політичного проводу: наслідком цього галицька армія, не мавши плану й мети, перестала грاثи ту роль, яка їй мала належати в боротьбі за самостійну Україну. Коли пригадати, що саме в цей час кілька тисяч латишів та естонців спромоглися відбити напади російської червоної армії, то які можливості відкривалися перед галицькою армією, колиб вона мала в своєму проводі політиків — державників, а не «рутенців», для яких велика революція на Сході Європи, розпад Австрії, національне відродження України —

все це було несподіванкою, що перемішала в їх головах усі поняття і до краю їх дезорієнтувала.

Ці всі сумні й болючі факти свідчать про те, що в революції 1917—1920 рр. український народ переживав дитячий період своєго розвитку. Емпірично шукали народні маси «найліпшої» програми, переживали ілюзії й розчарування.

В цих обставинах українським політичним провідникам у боротьбі 1919 р. доводилося озброїтись великим терпінням, бути скріше педагогами розбурханих мас, ніж владою, яка може вживити всіх, навіть найгостріших засобів, для піддержування своєго авторитету. Ця тактика була продиктована тодішніми відносинами на Україні, і вона врешті себе виправдала. Опікнись на большовицьких експериментах, на реакції Денікіна, розчарувавшись у хаотичному повстанстві, українські маси всі надії почали покладати в організованій фронтукраїнської регулярної армії. Поступово зміцнювся центр УНР політичної організаційно, вже з'являлася можливість завершити цей «педагогічний» період української визвольної боротьби. В масах зростала свідомість і організація на єдиний національний і демократичний центр УНР, які провадив боротьбу послідовно проти окупаційних чужих сил, спускаючи свого прапора додолу.

Народ без зброй, армія без набоїв, без одягу, без медикаментів жили вірою, великою, непохитною вірою в свою справу визволення наперекір усіким перешкодам і труднощам. Будучі покоління забудуть героїчних гусиль України в 1919—1920 рр. і шануватимуть пам'ять усіх тих, що «без надії таки сподівались», просто чесно йшли на страждання і смерть, аби забезпечити вільний розвиток своєї країни.

В цій боротьбі, в безконечних масових повстаннях, що поглинули стільки жертв, гартувалася воля нації до незалежності, кристалізувалася політична індивідуальність України.

Як мандрівні птахи до світлоносного маяка, линуло все, що було активне в українському народі, до ідей Української Народної Республіки — самостійності й демократії.

В цьому полягає політичне й національне значіння української визвольної боротьби тої доби.

ЗМІСТ.

1) I. Мазепа. Творена Держава (боротьба 1919 року)	2
2) П. Феденко. Повстання Нації	48 62
